december 2016
4
jaargang 27

TRANSPARANT

Uitgave van de Vereniging van Christen-Historici

Luthers onbedoelde reformatie

Zondagsrust in Nederlands-Indië

Turkije en de erfenis van Atatürk

COLOFON

Transparant is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici (VCH) en verschijnt viermaal per jaar.

Redactieadres:
Ardjan Logmans MA
Onder de Boompjes 20
2802 AV Gouda
redactie@christenhistorici.nl

Redactie:
Marleen van den Berg BA
Naomi van den Born-Bikker MA
Koos-jan de Jager BA
Ardjan Logmans MA (hoofdredacteur)
Rick Moeliker MA
Dr. Gertram Schaeffer
Inge Schipper MA (eindredacteur)
Johan van de Worp MA BSc (redactiesecretaris)

Vormgeving:
André Kikkert, Erdee Media Groep

Grondslag en doel VCH:
De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de gereformeerde belijdenis. De vereniging stelt zich ten doel de bezinning op de geschiedenis en de beoefening en overdracht ervan te bevorderen en aan te moedigen. Ook behartigt de vereniging binnen de kaders van grondslag en doel de belangen van haar leden.

Bestuur:
Carolien Boender MA
Drs. Leon van Damme
Dieke Heijboer-Paul MA
Drs. Gerco Hennink
Dr. Arjan Nobel (voorzitter)
Drs. Johan Snel (algemeen adjunct)

Comité van aanbeveling:
Prof. dr. W. J. op 't Hof
Prof. dr. B.A. Jansen-de Graaf
Prof. dr. J. C. Kennedy
Prof. dr. A. de Reuver
Drs. A. A. van der Schans
Prof. dr. G. J. Schutte
Prof. dr. W. van 't Spijker
Dr. J. R. Wolffe

Secretariaat VCH:
Carolien Boender MA
secretariaat@christenhistorici.nl

Penningmeester VCH:
Drs. Gerco Hennink
Werf 4
2871 GV Schoonhoven
penningmeester@christenhistorici.nl
IBAN: NL33 INGB 0002 6641 13
t.n.v. Vereniging van Christen-Historici

Abonnementen:
Via onze website www.christenhistorici.nl kunt u abonnee worden van Transparant. U kunt zich ook wenden tot het secretariaat.
Een abonnement kan op ieder gewenst moment ingaan.
Een abonnee is automatisch lid van de VCH, tenzij hij of zij schriftelijk aangeeft dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij evenementen die de VCH organiseert.
Een abonnement kost slechts € 27,50 per jaar. Studenten kunnen op vertoon van een kopie van hun studentenkaart abonnee worden voor € 13,75 per jaar. Het studententarief geldt voor een periode van maximaal vijf jaar. U krijgt een acceptgiro waarmee u het abonnementsgeld kunt voldoen.
Opzegging dient te gebeuren uiterlijk op 1 december voorafgaand aan het abonnementsjaar.
Een los nummer kunt u bestellen via het secretariaat voor € 7,00 inclusief verzendkosten.

Advertenties:
Advertenties worden geregeld via Erdee Media Groep. Wilt u een advertentie plaatsen? Neem contact op met de advertentieafdeling via www.erdeeservice.nl.

©2016 Vereniging van Christen-Historici.
Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de Vereniging van Christen-Historici.

Issn0928/1282

Transparant wordt geëxploiteerd door Erdee Media Groep, gevestigd in Apeldoorn.

Erdee Media Groep

INHOUD

5 Nieuwe editie *Mein Kampf*

6 Koloniale zondagsrust voor moslims en christenen

12 Vooruitblik Lutherjaar 2017

18 Gábor Locht schreef een EHBO voor ongelovigen

22 De verhouding tussen staat en religie in Turkije

26 Samenhangende kernbegrippen en de Tijd van Grieken en Romeinen

30 Klassieke teksten uit de christelijk-sociale beweging

Omslag: De Baiturrahman Moskee in Kota Radja, Atjeh
Beeld Geheugen van Nederland

REDACTIONEEL

Persoonlijke overtuiging

De geschiedenis staat de afgelopen tijd weer in het middelpunt van de belangstelling. Nee, niet zo expliciet. Maar de Amerikaanse verkiezingen hebben de geschiedwetenschap weer even in de kijker gezet. Opeens zijn we allemaal historici geworden. Een greep uit de krantenkoppen: "Geschiedenis vertelt ons wat zal gebeuren na Brexit en Trump." "Trump zal als president gedreven worden door rancune." "Bevrijd ons uit de greep van angst en doemdenken." "Hoe kon het zo misgaan met de peilingen?" Allemaal vragen en stellingen die laten zien dat we het 'fenomeen Trump' proberen te begrijpen door zijn verkiezingscampagne nog eens onder het vergrootglas te leggen. Vanuit de geschiedenis trekken we de lijnen snel door: hoe ziet de toekomst van Amerika en de wereld eruit met hem als president?

In elk geval maken de media duidelijk dat het graaien in de grabbelton van het verleden wordt bepaald door de persoonlijke overtuiging wie de beste leider is. Degenen die een afkeer hebben van Trump schrijven apocalyptische vergezichten in de krant. Voorstanders van Trump wijzen erop dat de waarden van het gezin en het leven beter thuis zijn bij de Republikeinen.

Over die persoonlijke overtuiging heeft Gábor Locht het ook. Hij werd in zijn studententijd geplaagd door twijfel over de vraag of de Bijbel historisch gezien betrouwbaar is. Zijn docenten en studenten dachten van niet. In zijn boek *Eerste Hulp Bij Ongeloof* doet hij verslag van zijn zoektocht. Hun wetenschappelijke argumenten kon hij vaak ontzenuwen, in de hoop ook de diepste overtuiging een andere wending te kunnen geven, zo vertelt hij in het interview.

Inmiddels wordt Trump al in het rijtje genoemd van leiders als Poetin of Erdoğan – geen leiders die polderen en consensus tot speerpunt van het beleid maken. Over de vraag of Erdoğan op weg is Turkije om te vormen tot een islamitische staat, wordt een harde noot gekraakt in dit nummer.

Tot slot treffen we nog een andere leider aan in *Transparant*, een religieuze voorman dit keer. Eind oktober is het Lutherjaar begonnen. Ik ben benieuwd wat 2017 ons brengt aan lezingen, boekpresentaties en andere jubileumactiviteiten. Ontdekken we nieuwe dingen over Luther of zullen we bevestigd worden in wat we al weten? Lutherkenner Klaas Zwanepol hoopt het eerste: "Reformatie is voor alles een levenshouding om, vanuit de ontmoeting met de gekruisigde en verrezen Heer, zowel hoofd en hart als doen en laten fundamenteel onder kritiek te laten stellen. Daar waar nodig moet men terugkeren op bekende schreden, en geijkte waarheden en beproefde zekerheden prijsgeven." Wat we nog zullen leren over Luther en wat we nog zullen meemaken in het nieuwe jaar: dit is een volzin die het waard is vast te houden het nieuwe jaar in.

Ardjan Logmans

Rijksmuseum voor Oudheden vernieuwd

Op 18 november 2016 opent het Rijksmuseum voor Oudheden (RMO) de vernieuwde tentoonstellingszalen met de collectie Egypte. De topstukken vormen de leidraad en vertellen het verhaal van deze cultuur. Elke zaal in de tentoonstelling heeft een eigen thema: van een introductie op de geschiedenis en de topografie van het oude Egypte, tot religie en het dodenrijk. In de vernieuwde tentoonstelling is ook gebruikgemaakt van interactieve applicaties. Zo kan de bezoeker zelf mummies onderzoeken of onder de windsels van een drie meter lange krokodil kijken. De collectie van het RMO behoort tot de tien belangrijkste Egyptische verzamelingen in de wereld.

De Egyptische Tempel uit het museum Beeld rmo.nl

Archeologie van Nederland op de kaart

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) hebben een website ontwikkeld waarop informatie te vinden is over bijzondere archeologische vondsten en vindplaatsen in Nederland (www.archeologieopdekaart.nl). Er zijn tien archeologische perioden gedefinieerd, die gekoppeld zijn aan de Canon van Nederland. De site sluit hiermee aan op de richtlijnen die gehanteerd worden in het geschiedenisonderwijs. Voor elke periode is een aantal belangrijke vondsten op de kaart gezet. Iedere periode heeft een eigen landkaart, die laat zien hoe Nederland er in die tijd uitzag. Zo krijg je een indruk van de wijze waarop het landschap door de tijd heen is veranderd.

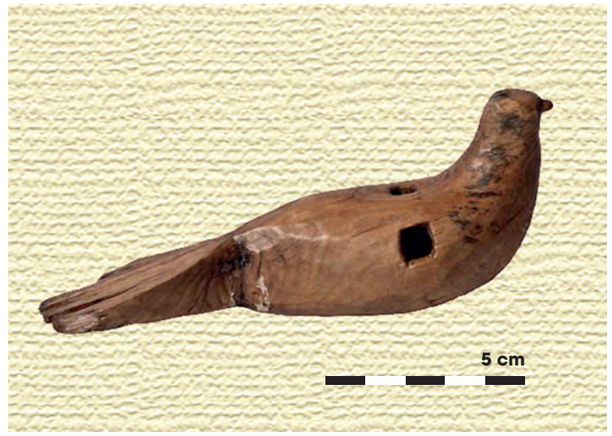

Houten Schuttersvogel uit Amsterdam, 1350-1425
Beeld archeologieopdekaart.nl

Amsterdam Centre for Religious History Beeld acrh.eu

Nieuw centrum voor religiegeschiedenis

Sinds 27 oktober 2016 is aan de Vrije Universiteit een start gemaakt met het Amsterdam Centre for Religious History (ACRH). Het ACRH vormt een koepel van bestaande instellingen zoals het Historisch documentatiecentrum, het Peshitta Instituut, het Paul van Moorsel Centre for Christian Art and Culture in the Middle East, en het Dutch Biblebelt Network. Het centrum is opgericht om versnippering te voorkomen en om nauwere samenwerking tussen en binnen de faculteiten Geesteswetenschap en Godgeleerdheid te versterken. Door middel van een reeks vaste seminars, presentaties van lopend onderzoek en een website wil het instituut naar buiten treden. Zie www.acrh.eu.

De Duitse editie van Mein Kampf Beeld ammerseekurier.de

Nieuwe Nederlandse editie van *Mein Kampf*

Uitgeverij Prometheus gaat een nieuwe, wetenschappelijk verantwoorde Nederlandse editie uitgeven van *Mein Kampf*, het beruchte boek van Adolf Hitler. Eerder dit jaar verscheen in Duitsland al een nieuwe wetenschappelijke editie. Het Duitse boek wordt vertaald door Mario Molegraaf. Dr. Patrick Dassen, docent aan de Universiteit Leiden, zal de inleiding en de selectie van de noten verzorgen. In deze kritische uitgave wordt *Mein Kampf* niet alleen in de historische context geplaatst, maar worden ook de talloze mythen en leugens ontmaskerd, aldus de uitgever. Zo kan de Nederlandse lezer zelf kennismaken met "dit zeer invloedrijke boek, dat een schaduw over de twintigste eeuw heeft gelegd".

Libris Geschiedenis Prijs

Eind oktober heeft Elisabeth Leijnse, hoogleraar Letterkunde aan de Universiteit van Namen, de Libris Geschiedenis Prijs gewonnen met haar boek *Cécile en Elsa, strijdbare freules. Een biografie*. De auteur verhaalt in deze vuistdikke dubbelbiografie de roerige levens van de adellijke en feministische zussen De Jong van Beek en Donk. "Aan de hand van deze vrouwenlevens geeft Leijnse ons een unieke blik in het intellectuele leven van de tweede helft van de negentiende tot ver in de twintigste eeuw", aldus het juryrapport, dat dit boek aanprijst als "een uitmuntend geschreven levensgeschiedenis, cultuurgeschiedenis en maatschappijgeschiedenis ineen".

De winnares van de Libris Geschiedenis Prijs
Beeld maandvandegeschiedenis.nl

Benoemingen

Afgelopen zomer is Cátia Antunes aan de Universiteit Leiden benoemd tot hoogleraar History of Global Economic Networks: Merchants, Entrepeneurs and Empires. De laatste jaren heeft zij zowel nationaal als internationaal subsidies verworven voor vergelijkend onderzoek naar de opbouw van informele koloniale rijken in de vroegmoderne tijd. Eind september is Remco Raben geïnaugureerd als bijzonder hoogleraar Koloniale en postkoloniale literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Aan de Vrije Universiteit werd Bas ter Haar Romeny op 27 oktober geïnstalleerd als hoogleraar Oude geschiedenis van het Middellandse Zeegebied en het Midden-Oosten. Op dezelfde dag werd dr. Hagit Amirav geïnaugureerd, eveneens aan de Vrije Universiteit, als hoogleraar Patristiek en geschiedenis van de Late Oudheid.

Prof. dr. Hagit Amirav Beeld beyondthefathers.org

Pasen of pasar

Moslims en christenen onder de koloniale Zondagswet

Past de Zondagswet in een moderne, niet-christelijke samenleving? Een meerderheid van de Tweede Kamer vindt van niet. Minister Plasterk vroeg begin 2015 de vakgroep rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit om een onderzoek naar de historische waarde en houdbaarheid van de Zondagswet.[1] Zowel de onderzoekers als de minister hebben daarbij geen rekening gehouden met de Nederlandse koloniale geschiedenis. Terwijl juist daar voorbeelden liggen van de wijze waarop niet-christelijke samenlevingen omgingen met de Nederlandse Zondagsrust.

Hans van der Jagt

We schrijven 21 november 1901. Alexander Idenburg, nauwelijks benoemd tot lid van de Tweede Kamer en woordvoerder voor Koloniën namens de Antirevolutionaire Partij, stond op van zijn groenpluchen kamerbank en nam plaats achter het spreekgestoelte. Uiterlijk kalm, bescheiden. Innerlijk gespannen. Het was tijd voor zijn maidenspeech.

In een anderhalf uur durend betoog sprak Idenburg over een nieuw elan dat de koloniale politiek moest gaan beheersen: niet langer uitbuiting, maar economische en morele opheffing en beschaving. Dat was de nieuwe *roeping* van Nederland, die paste bij de tijd. Beschavingsidealen lagen in heel West-Europa ten grondslag aan nieuwe ontwikkelingsprogramma's voor koloniale gebieden. In Nederland werd onder kabinet-Kuyper de "ethische politiek" geboren. De orthodox-protestantse Antirevolutionaire Partij zag in deze nieuwe koloniale koers een grote rol weggelegd voor de zending en christelijk onderwijs. Volgens de partij liet de westerse cultuur zien dat de wortel tot beschaving in het christendom lag. Een ultiem symbool daarvan was de zondagsrust. Idenburg sprak:

> **"Ik wil verzoeken dat op gouvernementsbureaus, -werkplaatsen en -inrichtingen (…) met ernst de zondagsrust wordt toegepast. (…) ik zou het voor alle gouvernementsambtenaren (…) een weldaad achten, als zij, (…) elke week vast op een rustige dag konden rekenen. En ik meen, dat het maatschappelijk nut daarvan zoozeer zal blijken, dat die gedachte allengs bij de bevolking zelf ingang zal vinden."**[2]

Binnen tien jaar zou Idenburg hoogstpersoonlijk daadwerkelijk een zondagsregeling door weten te voeren, zowel in Suriname als in Nederlands-Indië.[3] De vraag is hoe succesvol dit was.

Historische context

Het idee van een zondagsrust in de koloniale wereld was niet nieuw: het bestond al bijna vier eeuwen. In Oost-Indië was dit ooit ingevoerd als normerend ideaal van gereformeerde predikanten die meevoeren op VOC-fregatten. Ook klonk in het Suriname van 1694 de stem van de gereformeerde gouverneur Johan van Scharphuizen, die vond dat alle inwo-

Alexander Willem Frederik Idenburg (1861-1935) Beeld Rijksmuseum SK-A-3815

PERSONALIA
Hans van der Jagt is historicus en als promovendus verbonden aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij schrijft een dissertatie over de koloniale politiek van A.W.F. Idenburg. Dit artikel is een bewerking van een presentatie, gehouden op het symposium "De Zondagswet: overheid, religie en publiek domein", Vrije Universiteit, 8 december 2015.

ners van het gebied de zondag moesten erkennen als algemene rustdag.[4] Honderd jaar later, eind achttiende eeuw, volgde gouverneur-generaal Wolphert Jacob Beelsnijder Matroos, met een voorschrift dat door niemand in Suriname op zondag:

> **"eenige Neeringen ofte Hanteeringe, veel min arbeyd, ook niet door slaaven, zal moogen worden gedaan of verrigt, nogte door Winkeliers hunne Winkels ofte Vensters van haare Huyzen geopend ofte in dezelfde eenige Goederen te koop gehangen, nogte uyt en na Vaartuygen ofte Huyzen gefraagen en gebragt."**[5]

Maar initiatieven als deze hadden in de koloniën doorgaans een levensduur van slechts een paar jaar. Ging de gouverneur, dan ging de zondagsrust. De plantagehouders hadden de aanhoudende wens om het veldwerk op zondag wél doorgang te geven: de gewassen hielden immers *geen* zondagsrust. Zaken veranderden echter in de negentiende eeuw. Vanaf 1815 vielen de koloniën formeel onder het nieuwe Nederlandse koninkrijk. Voor de koloniën gold vanaf midden negentiende eeuw een koloniale grondwet, een regeringsreglement. In dit reglement bestond geen wettelijk dwingende plicht tot zondagsrust – niet zoals die in Nederland gold. Wel werd naar deze zondagse rustdag verwezen als iets waar rekening mee gehouden moest worden.

Deze aarzelende opstelling met betrekking tot de zondagsrust vond zijn oorsprong in de sterk verankerde neutrale opstelling van de overheid ten aanzien van religie. Ook de scheiding tussen kerk en staat was heilig. Dit werd verwoord door de conservatief-liberaal Pahud, de minister van Koloniën die in 1854 het regeringsreglement van Oost-Indië vormgaf. In een memorie van toelichting stelde hij dat de staat van Nederland "niet-christelijk" was en "geen geloofsbelijdenis" had. Iedere poging om de ene godsdienst boven de andere te plaatsen ging in tegen de Nederlandse grondwet.[6] In deze koloniale sfeer van godsdienstneutraliteit paste geen overheidspropagering van de zondagsrust. Godsdienstscheiding was in feite godsdienstmijding. Hoewel formeel vastgelegd in de grondwet – dus niet in het koloniale regeringsreglement – verdween de praktijk van de zondagsrust in de loop van de negentiende eeuw naar de achtergrond. De groeiende industrialisatie, modernisering en schaalvergroting vergrootten de arbeidsintensiteit en daarmee ook de noodzaak van het werken op zondag.

Tegelijkertijd nam in Nederland de roep toe om handhaving en tegengaan van schennis van de Zondagswet. Vanaf 1854 bestond bijvoorbeeld de Nederlandse vereniging tot bevordering van zondagsrust en de zondagsheiliging. Een club die in het moederland pleitte voor zondagsrust, lobbyde ook in de koloniën. De Engelsen bewezen dat een dergelijke lobby succesvol kon zijn. Op 6 mei 1891 werd in Hongkong, dat al vijftig jaar een kolonie vormde van het machtige Britse Rijk, overgegaan tot het invoeren van een *Sunday Cargo Working Ordinance*. Deze regeling bepaalde dat er in het vervolg op zondag geen handelsschepen meer mochten worden geladen of zelfs in- of uitvaren.[7] Dit op straffe van een boete van meer dan 1000 pond.[8]

Ook in Nederland veranderde rond 1900 de houding ten aanzien van de zondag. Onder kabinet-Kuyper leek de zondagslobby vruchten af te werpen. Het kabinet zocht naar mogelijkheden om de bestaande Zondagswet te veranderen. Door vroegtijdig sneuvelen van het kabinet bleef het echter bij plannen. Idenburg, die zelf als minister vanaf 1902 deel had uitgemaakt van dit kabinet, vroeg Kuyper vier jaar later of deze nog ergens een conceptversie had liggen van de plannen rondom een Zondagswet. Naar eigen zeggen had Idenburg, die inmiddels was opgeklommen tot gouverneur van Suriname, namelijk een soortgelijke kwestie te regelen.

Inderdaad besloot Idenburg als gouverneur van Suriname van 1905-1908 en als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië in 1909-1916 tot een zondagsregeling. Door middel van een gouverneursbesluit – geen wet – ging Idenburg over tot een vrije zondag. Dit besluit gold voor zowel voor Europees als inlands overheidspersoneel, zoals deze naast elkaar bestonden in het dualistische bestuurssysteem; en voor zowel christenen als niet-christenen. Voor Oost-Indië besloot hij zelfs tot een verbod op de zondagse markt, de pasar, waaraan iedere week miljoenen moslims en Chinezen deelnamen. Wat waren de argumenten? En hoe reageerde de koloniale bevolking hierop, die overwegend bestond uit moslims?

Argumenten voor zondagsrust

Voor antirevolutionairen was de zondagsrust een fundamentele plicht van de overheid ten aanzien van de kerk. De zondag gold als eerste dag van een nieuwe week, als een voortzetting van Pasen. De overheid diende een vrije zondag te waarborgen, opdat de kerk "ongestoord haar geestelijken arbeid" kon volvoeren, aldus het partijprogramma.[9] Op het moment dat Idenburg deze overheid representeerde als hoogste bestuurder van de koloniën, kon hij naar eigen zeggen niet anders dan uiting geven aan deze overheidsplicht.[10] Een ambtenaar hoefde volgens hem niet te werken op dagen "waarop zijn geweten of zijn kerk hem dit verbiedt, of voor doeleinden, waartegen zijn godsdienstige overtuiging zich verzet".[11] Idenburg schreef in Suriname en Nederlands-Indië aan zijn koloniale ambtenaren, die overwegend conservatief-liberaal waren, dat hij naar zijn eigen oprechte overtuiging geloofde dat God ten tijde van de schepping tot deze rustdag had besloten en dat hij deze dag daarom respecteerde.

> In zijn maidenspeech sprak Idenburg over een nieuw elan voor de koloniale politiek: niet langer uitbuiting, maar economische en morele opheffing en beschaving.

Maar de zondagsrust was voor antirevolutionairen meer dan een religieus gebod alleen. Het idee van een rustdag was namelijk niet een specifiek christelijke. Vóór de christelijke jaartelling hanteerden de Babyloniërs en Assyriërs immers ook al een wekelijkse rustdag. Daarnaast namen de Grieken en Romeinen aan het begin van de jaartelling een sabbatsrust over van de in hun gebieden verblijvende joden. Niet omdat zij zich tot het jodendom bekeerd hadden, maar uitsluitend omdat zij de goede maatschappelijke uitwerking van een sabbatsrust zagen. Idenburg vatte dit op als een aanmoediging voor zijn beleid in de koloniën. Bovendien wist hij zich gesteund door meer voorbeelden van niet-christelijke landen waar een rustdag gold. In het negentiende-eeuwse Japan, onder de sociaaldemocraten van Duitsland en zelfs in Frankrijk, het land van de revolutie en het secularisme, werden vanuit sociaal-economische of arbeidsideologische motieven wetsvoorstellen ingediend voor een wekelijkse rustdag.[12] De Fransen onderbouwden hun standpunt met wetenschappelijke onderzoeken waaruit bleek dat een rustdag beter was voor de menselijke natuur, kracht en gezondheid. Bovendien zou de arbeidsparticipatie en -efficiëntie zelfs toenemen. In Frankrijk werd in 1906 een zondagse rustdag ingevoerd.

Naast religieuze en sociaal-economische redenen speelde voor de Nederlandse antirevolutionairen ook een sociaal-maatschappelijk belang mee. Eind negentiende eeuw beklaagden zendelingen zoals Scheurer, Adriaanse en Ingwersen zich over praktijken in Oost-Indië. Gewetensbezwaarde inlandse of Chinese christenen werden daar door de heersende niet-christelijke cultuur gedwongen om op zondag met hun handeltje naar de markt te gaan in plaats van naar de kerk. Of ze werden opgeroepen voor verplichte herendiensten. Weigeren was geen optie, gewetensbezwaard of niet.

Reacties uit de oemma

Om al deze redenen besloot Idenburg als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië in 1910 de vrije zondag voor ambtenaren in te stellen. Tegelijkertijd pleitte Idenburg in een circulaire aan zijn ambtenaren in de immense Indische archipel dat de zondagse markt daar waar mogelijk moest worden ontmoedigd. Het houden van een zondagse markt betekende immers dat ambtenaren, zoals de politie, diensten moesten draaien en dat christelijke handelaren per se naar de markt moesten om geen inkomstenderving te ondervinden van hun afwezigheid. Maar hoe moesten de ▷

> Idenburg besloot tot een verbod op de zondagse markt in Oost-Indië.

Mekkagangers uit Atjeh met twee Wakils in het Nederlandse Consulaat in Jeddah Beeld Wikimedia

35 miljoen moslims deze zondagsregeling interpreteren? Deze regeling gold namelijk ook voor hen. Wat nou als *zij* gewetensbezwaard waren? Deze vragen werden vooral gesteld in radicaalislamitische kringen rondom de tijdschriften *al-Munir* en *Djawi Kanda*. Was het niet eens tijd, zo propageerden deze periodieken in 1911 en 1912, dat moslims zelf een vrije dag opeisten bij de overheid?[13]

Regelingen zoals deze over de zondag gaven moslims het idee dat de Nederlandse overheid hen openlijk tegenwerkte. Dit beeld werd versterkt toen Idenburg een paar jaar later startte met een proef het inlands onderwijs volledig over te laten aan de christelijke zending en missie. Opnieuw fronsten de wenkbrauwen in de oemma. Was dit niet een vorm van kersteningsdwang? Binnen een paar jaar was er nu al een zondagsrust voor islamitische ambtenaren, een verbod op de markt en een bevoordeling van de christelijke zending! Al snel kwam dit beleid in de inlandse, islamitische pers dan ook bekend te staan als “politik kerstening” of “politik Idenburg”.

De hooggeplaatste rechtsgeleerde van de Sjafi’itische school in Mekka, sjeik Ahmed al-Khatib, die zelf uit West-Sumatra afkomstig was, zag de Nederlandse politiek als een bevestiging van zijn vermoeden. Al jaren fulmineerde hij tegen Nederland en het westen. De westerse opvattingen over moderne wetenschap en evolutie die zo dwingend werden gepropageerd, waren in feite producten van de (ongelovige) christelijke en joodse geloofssystemen.[14] Volgens hem waren de christelijke maatregelen van Idenburg, zoals de zondagsbesluiten, daar voorbeelden van.

Twee personen waarschuwden de Nederlandse regering: de Nederlandse consul Wolff in Djedda, de toegangspoort van Mekka; en de islamitisch adviseur en geleerde –Abd al-Hamid Kudus. Zij meldden dat onder pelgrims en rondreizende sjeiks via brochures en pamfletten berichten de ronde deden dat de Nederlandse regering in Oost-Indië moslims actief tegenwerkte en probeerde te bekeren tot het christendom.[15] Nederland was hard bezig haar kruit onder moslims te verschieten.

In Mekka hielden Javaanse geleerden zelfs bijeenkomsten om te bidden voor de situatie in Nederlands-Indië. Ook in de heilige moskee in Mekka werd gebeden om de kwade, boze plannen van de Nederlandse regering te verijdelen.

Hoewel Idenburg de reactie van deze islamitische elite wat overspannen vond, bond hij toch in. De zondagsrust voor overheidspersoneel bleef bestaan, maar ten aanzien van de pasar was hij pragmatischer. Idenburg handelde hierin mede op advies van Sayyid ‘Uthman, de moefti van Batavia en de belangrijkste islamitische geleerde van Oost-Indië. De pasar moest alleen *waar mogelijk* worden ontmoedigd, en de kleine ondernemers mochten er geen economisch nadeel van ondervinden. Dwang hierbij zou geen steun vinden bij de bevolking.[16] De oproep van sommige moslims om over te gaan tot een officiële wekelijkse rustdag voor moslims was niet nodig, stelde Idenburg. Zelf kende de islam geen verplichte wekelijkse vrije dag. En een extra vrije dag, daar kon niemand tegen zijn. Bovendien kende de islam genoeg vrije dagen die gewoon gevierd mochten worden. Het pluralisme, het naast elkaar bestaan van overtuigingen, was ook in Oost-Indië gewoon mogelijk. Van gewetensbezwaarde moslims was in dit geval geen sprake, aldus Idenburg.

> Ging de gouverneur, dan ging de zondagsrust.

Houdbaarheid

Na Idenburgs vertrek in 1916 nam de druk op naleving van de door hem ingevoerde zondagsregelingen af. Ook in zijn geval gold: ging de gouverneur, dan ging de zondagsrust. De houdbaarheid van de regelingen was ogenschijnlijk beperkt. Sommige overheidsfunctionarissen gingen gewoon op zondag aan het werk en de pasar was weer druk als vanouds. De economie trok aan, en daarmee ook de noodzaak van het werken op zondag. In de jaren twintig en dertig werden christenen genoodzaakt op de markt te staan of werden op zondagmorgen uit de kerk gehaald om hun belasting te betalen of hun herendienst te vervullen. Treffend genoeg nam het aantal klachten over schennis van de zondagsregelingen toe. Gewetensbezwaarde christenen voelden zich op zulke momenten voor het blok gezet.[17] De zondag was in hun ogen weer als een negentiende-eeuwse zondag.

Ondanks het afnemend gevoel van urgentie voor zondagsrust bleef de door Idenburg ingevoerde zondagsrust voor overheidspersoneel bestaan tot op de dag van vandaag. Wie tegenwoordig de zondag doorbrengt in Indonesië, het grootste moslimland ter wereld, ziet dat overheidsambtenaren nog altijd niet of nauwelijks werken op deze dag. Winkels zijn wel gewoon open. In de meer christelijk gedomineerde gebieden houdt men zich ook nog aan de zondagsrust.

Van een dergelijk resultaat had het pas beëdigde kamerlid dat in november 1901 enigszins gespannen zijn maidenspeech uitsprak alleen maar durven dromen. ◁

Pasar Pabean, (markt) te Soerabaja, Java Beeld Wikimedia

Noten

[1] Dit rapport werd gepresenteerd op het symposium “De Zondagswet: overheid, religie en publiek domein”, Vrije Universiteit, 8 december 2015.
[2] Toespraak zoals opgenomen in: *Ter nagedachtenis aan zijne Excellentie A.W.F. Idenburg, Minister van Staat, Oud-Minister van Koloniën, Oud-Gouverneur-generaal van Ned.-Indië en Oud-Gouverneur van Suriname: 23 Juli 1861-28 Febr. 1935* (Kampen, 1935) (speciaal nummer van AR Staatkunde). Zie ook: Middelberg-Idenburg, *Idenburg*, 94, 95.
[3] George Puchinger en Jan de Bruijn, *Briefwisseling Kuyper-Idenburg* (Franeker 1985) 168, noot 2.
[4] R.D. Simons, ‘Zondagsrust en zondagssluiting in Suriname’, *Geschiedkundige sprokkelingen* (XIII-XIV) (1951) 45, 46.
[5] Simons, Zondagsrust, 45.
[6] A.A.L. Rutgers, ‘Overheid en zending’, *Antirevolutionaire Staatkunde*, 1934 is. 9, 385-405.
[7] Pui-tak Lee, *Colonial Hong Kong and Modern China: Interaction and Reintegration* (Hongkong 2005) 63-65.
[8] Pui-tak Lee, *Hong Kong*, 63-65.
[9] *Ons Program*, 388. Zie ook: Idenburg aan De Waal Malefijt, 7-9-1910. Briefwisseling, 216, noot 7.
[10] Idenburg aan De Waal Malefijt, 7-9-1910. Briefwisseling, 216, noot 7.
[11] HDC, Collectie Idenburg, doos 12, map B.II.16.
[12] *Nieuwe Surinaamsche Courant*, 4-4-1907.
[13] Algemeene Secretaris, aan GG van Ned Ind, [Idenburg] 19 feb 1912, nota over de inlandse pers. HDC, Collectie Idenburg, doos 12.
[14] Ahmad al-Khatib b. ‘Abd al-Latif, *Tanbih al-anam fi radd `ala risalat Kaff af awamm `an al-khawd fi Sharikat al-Islam* (Cairo 1332) 4; Ahmad al-Khatib b. ‘Abd al-Latif, *Irshad al-hayara fi izalat ba’d al-shubah al-nasara* (Cairo 1332). Vgl: Michael Laffan, The umma below the winds, 282, noot 38.
[15] Wolff, consul in Djedda aan Hazeu, adviseur voor Inlandse en Arabische Zaken, 22-10-1913. HDC, Collectie Idenburg, doos 13, map B.IV.2.
[16] Idenburg aan De Waal Malefijt, 7-9-1910. Briefwisseling, 216, 217, noot 7.
[17] *Reformatorisch Dagblad*, 19-5-1999.

wetenschap

Er is een tijd

Ewald Mackay

Er zijn van die zeldzame momenten dat de eeuwigheid inslaat in de tijd. Afgelopen zondag gebeurde mij dat. Ik was in de achterliggende weken zeer somber over het gehele wereldgebeuren. Soms las ik dagen de kranten niet, om maar niet weer te worden geconfronteerd met alle nood en dood. In mijn colleges over de geschiedenis van de twintigste eeuw kon ik er echter niet aan ontsnappen: immens veel leed en gruwel kwam weer voorbij. Daarnaast was er het eigen kleine lijden van alledag.

Maar zondag zaten we in de kerk, waar ds. Paul Visser uit Amsterdam preekte over Prediker 3. Dat gedeelte heeft mij van kinds af aan altijd zeer aangesproken. Ik houd van dat wondere boek in de Bijbel. Prediker 3 gaat over de sequens van dit leven: de wisselslag der tijden. En over God, Die “de eeuw in ons hart heeft gelegd”. In tegenstelling tot de dieren peinzen wij over de geschiedenis. Ook al kunnen we de diepste wegen Gods niet begrijpen; we hebben de onweerstaanbare drang om wel te begrijpen. Tussen die twee spanningsvelden van zwijgen en spreken beweegt zich voor mij ook de christelijke geschiedschrijving. Laten we dat als VCH niet vergeten.

Visser preekte over deze sequens der tijden. Op een gegeven moment kwam hij aan bij de tekst: “God heeft alle dingen schoon gemaakt op Zijn tijd”. Tegenover de heden ten dage in de kerken nogal sterk in zwang zijnde idee dat God met ieders leven een geweldig en uniek plan heeft, liet hij de rafels, barsten en scheuren van het leven overeind staan. De geschiedenis is geen kloppende legpuzzel van een liefelijk Zwitsers alpenweitje. Het is een barre woestenij. De diepte is de diepte en het lijden is het lijden. Maar als in dat alles God inkomt en ons aanraakt – zoals bij Corrie ten Boom in het concentratiekamp of bij een zieke op bed – dan is er een moment dat we aan alle lijden ontstijgen en dan daalt de hemel neer op de aarde. En dat gebeurde mij. De geschiedenis werd een venster op de hemel.

Ewald Mackay is historicus en filosoof. Hij is als docent geschiedenis, cuma en filosofie verbonden aan Driestar Hogeschool te Gouda. ◁

Luthers onbedoelde reformatie

Voor Gerrit Hartvelt. Ter gelegenheid van zijn 95ste verjaardag.

De vele evenementen die rond het reformatieherdenkingsjaar over Martin Luther worden georganiseerd, geven blijk van zijn aanhoudende populariteit. Deze komt voort uit zijn prominente rol in de koerswijziging die zich in de zestiende eeuw in de westerse wereld heeft voltrokken. Nog altijd wordt Luther gezien als de leider van een hervormingsbeweging die niet alleen in godsdienstig, maar ook in maatschappelijk en cultureel opzicht grote gevolgen heeft gehad.

Klaas Zwanepol

Kasteel De Wartburg Beeld pixabay.com

Het toegenomen besef van de breedschaligheid en gelaagdheid van de reformatie mag het beeld van Luthers leiderschap wat hebben bijgesteld, maar daarmee is het allerminst gesneuveld. De aandacht voor Luthers negatieve kanten, zoals zijn schandalige uitlatingen over de Joden, zijn conservatisme en zijn gebrek aan respect voor dissidenten, hebben zijn glansrol hooguit wat doffer gemaakt. Ondanks twijfel over het historisch gehalte van de op 31 oktober 1517 gedateerde 'aanslag' van Luthers stellingen over de aflaat, laat men deze datum hardnekkig gelden als het begin van het moderne vrijheidsdenken.

Reformator?

Klopt dat beeld van Luther als voortrekker van de reformatie eigenlijk wel? En, belangrijker nog: herkende Luther zichzelf in dat beeld? Is het ooit zijn bedoeling geweest zo'n omwenteling teweeg te brengen of is hij meer bij toeval reformator geworden? Het laatste lijkt het geval.

Luther maakte zich weinig druk over de organisatie van de hervormingsbeweging die door zijn optreden op gang kwam, Alleen al uit dit feit dat kan worden afgeleid dat het hem er niet om te doen was een nieuwe kerk te stichten.

Toen de beweging zich naar hem ging noemen, voelde Luther zich daar dan ook zeer ongelukkig onder. Het ging niet om hemzelf, stelde Luther, maar om Jezus Christus, die met het evangelie van zijn dood en opstanding het geloof in God een ongekende inhoud heeft gegeven. Dat evangelie moest opnieuw

Luther doorbrak het systeem waarin God en mens verplichtingen tot elkaar hebben.

worden gehoord. Voor Luther zou de bereidheid van de paus en de bisschoppen om die boodschap weer in de kerk te laten klinken al revolutionair genoeg zijn geweest. Hij ging ervan uit dat het Woord van God vanzelf de nodige verandering in geloof en kerk tot stand zou brengen.

Een andere aanwijzing dat het Luther niet ging om een nieuwe geloofsgemeenschap, vormt de argeloosheid waarmee hij nieuwe inzichten ontwikkelde, terwijl hij net was begonnen als docent en predikant in Wittenberg. Luther realiseerde zich nauwelijks dat deze niet langer inpasbaar waren in het complex van religieuze normen en waarden die kerk en samenleving eeuwenlang hadden beheerst. Hij streefde echter niet naar originaliteit, maar wilde een stem geven aan de vragen en twijfels die onder de mensen leefden over het godsdienstige vangnet dat de kerk hen in deze onzekere tijden bood. Luther nam aan dat de kerkelijke gezagsdragers hem zouden steunen in zijn poging op deze vragen een antwoord te geven door het christelijk geloof terug te voeren tot zijn Bijbelse bron.

Studie van de geschriften van de jonge Luther maakt duidelijk dat hij als het ware met gesloten ogen in het diepe terecht is gekomen toen hij de betekenis van het evangelie probeerde te doorgronden. Die vroege geschriften zijn dan ook vaak interessanter dan de latere werken, waarin zijn inzichten al meer in leerstellingen waren gegoten.

Een mooi voorbeeld van Luthers 'bewusteloosheid' bieden de zogeheten 95 stellingen. Deze maken duidelijk dat Luther de aflaatpraktijk, de biecht en de leer van het vagevuur helemaal niet wilde afschaffen, maar met de nodige restricties wilde laten voortbestaan. Het intrigerende is dat Luther zaken als aflaat, boete, en dergelijke, in een context plaatste die hun functioneren in kerk en samenleving volledig veranderde. Eerder dan Luther zelf, beseften zijn tegenstanders in Rome dat Luthers kritiek op de kerkelijke misstanden de door de kerk uitgestippelde heilsweg als het ware uit zijn voegen tilde. Dit was een systeembreuk waarmee het kerkelijk gezag met geen mogelijkheid wist om te gaan.

Systeembreuk

Het systeem waar Luther doorheen wist te breken, ging ervan uit dat de weg naar de hemel gebaseerd was op een 'deal' tussen God en mens. Daarin was het aandeel van beide partners op elkaar afgestemd. De grondlijn in dit systeem was een "voor wat hoort wat", waarbij elke stap van de kant van de mens werd beantwoord met een toenadering van de kant van God en omgekeerd. Dat kon zowel op een strengere als een soepeler manier worden ingevuld, maar het principe dat God en mens verplichtingen tegenover elkaar aangingen, bleef overeind. Het hele kerkelijk apparaat was erop gericht om uitvoering van die wederzijdse verplichtingen te reguleren.

Luther zag steeds meer in dat met een dergelijke benadering zowel God als de mens in een keurslijf terecht waren gekomen. God werd gedwongen zich te bewegen binnen de kaders van wat door de mens als redelijk en billijk werd ervaren. Daarmee kwam wie God is in het verlengde van menselijke ambities en frustraties te liggen. God verloor zijn soevereine goddelijkheid waarmee Hij mensen uit de impasses van hun bestaan wil bevrijden.

De mens betaalde binnen dit systeem eveneens een hoge prijs. Niet alleen bleef hem hier de mogelijkheid tot een radicale vernieuwing ontzegd, maar hij was evenmin in staat om vrijuit te leven. Steeds met een scheef oog naar boven moeten kijken of wel aan de regels van de deal werd voldaan, leidt tot grote onzekerheid. Weliswaar wist de kerk hierin met allerlei rites enige geruststelling te bieden, maar zij kon noch wilde die onzekerheid helemaal wegnemen. Bovendien betekende dit voor de gelovigen een verstikkende afhankelijkheid van het kerkelijk heilsaanbod.

God is anders

Gewapend met een vernieuwde kennis van de Bijbel, ontdekte Luther dat de sleutel tot een echt vrij leven in de wereld met en voor God hierin ligt: God is geheel anders dan mensen kunnen of willen beseffen. Daarvoor moet God echter zijn eigen gang kunnen gaan, ongehinderd door onze ideeën over wie God is en wat Hij wil en kan doen.

Dat inzicht ontleende Luther aan de unieke godsopenbaring in Jezus Christus. Waar niemand God vermoedt, namelijk in de tot in de dood toe vernederde Jezus, laat God zijn ware gezicht zien. Met zijn "theologie van het kruis" onderstreepte Luther het geheel anders-zijn van God. Door zich te identificeren met de gekruisigde Christus onttrekt God zich aan de gooi die menselijke vroomheid naar Hem doet. Daarbij worden

Luther wilde geen nieuwe kerk stichten.

alle beproefde scenario's van de rolverdeling tussen God en mens op zijn kop gezet. Het harde goddelijk oordeel over menselijk falen wordt niet voltrokken aan wie er verantwoordelijk voor zijn, maar neemt God zelf op zich. Menselijke gebrokenheid wordt niet geheeld bij degenen die claimen dat te hebben verdiend, maar bij hen die dat zonder

PERSONALIA

Prof. dr. K. Zwanepol (1947) is emeritus hoogleraar Lutherana aan de Protestantse Theologische Universiteit. Hij houdt zich intensief bezig met de leer en geschiedenis van het (Nederlands) lutheranisme. In 2009 bezorgde hij een editie van de tekst van de Grote en Kleine Catechismus van Maarten Luther.

Luther-Playmobil

Het Lutherjaar –in 2017 is het vijfhonderd jaar geleden dat Luther de 95 stellingen tegen de deur van de slotkapel in Wittenberg hamerde– inspireert tal van kerken en andere organisaties om hun band met de reformator te vernieuwen. Er worden reizen georganiseerd, evenals cursussen en lezingen her en der in het land, en natuurlijk verschijnen er nieuwe boeken. Maar ook allerlei 'Luther-snuisterijen' verschijnen op de markt, zoals mokken, shirts en zelfs Playmobil. In Duitsland presenteert de communicatie achter het Luther-jaar zich vooral via www.luther2017.de. In alle plaatsen waar Luther woonde of werkte, zoals De Wartburg bij Eisenach, of in Wittenberg, wordt veel georganiseerd. In Nederland geeft Refo500 van prof. Herman Selderhuis en Karla Apperloo-Boersma veel reuring aan het jubileum. Helaas is er geen overzicht bekend van Luther-evenementen in Nederland. Ga het internet op en lees de (lokale) bladen, om te weten waar u zich kan laten bijspijkeren over de bekendste Duitser. Een van de weinige grote en reeds bekende evenementen is de tentoonstelling *De kracht van Luther* van het Museum Catharijneconvent in Utrecht, van 22 september 2017 tot en met 28 januari 2018.

Luther als Playmobil Beeld Playmobil

Twee pagina's uit de Lutherbijbel Beeld Wikimedia ▷

tegenprestatie en met open handen uit Gods barmhartigheid willen ontvangen.

Nieuwe kijk op mens, wereld en kerk

De precieze manier waarop God zich volgens Luther laat zien, namelijk in de lijdende Christus en 'verborgen onder het tegendeel' van wat je van een God zou verwachten, berust niet op negativisme. Alsof in combinatie met een uitgesproken pessimistisch mens- en wereldbeeld God alleen in ontkennende zin kan worden aangeduid. Integendeel, deze theologische precisie impliceert dat de mens zichzelf niet hoeft en evenmin kan bevrijden uit diens zelfgekozen isolement. Mensen krijgen voor het aangezicht van deze God de ruimte om zich in vrijheid en onderlinge saamhorigheid te ontplooien. Nu de wereld niet langer de plaats is waar God gelokaliseerd moet worden en het hemels heil moet worden bevochten, wordt zij verlost uit haar onderhorigheid en kan zij zich in haar eigen waarde laten zien.

Dat alles bracht ook een nieuwe kijk op de kerk met zich mee. Deze is niet langer het heilsinstituut dat op autoritaire wijze pretendeert de gelovigen in de juiste verhouding tot God te kunnen brengen. Evenmin is de kerk – zoals een hardnekkig misverstand over het protestantisme luidt – een tweederangs issue omdat het in het geloof eigenlijk alleen zou aankomen op de rechte relatie van het individu met God.

Vanuit Luther gezien is de kerk de vrijplaats van hen die al hun vertrouwen hebben gesteld op God die ons in Jezus Christus nabij komt. Dit geldt zowel voor wat aan goeds van het leven te verwachten valt, als voor een toevlucht indien de nood aan de man komt. Haar taak is dan niet langer het stroomlijnen van allerlei ontwikkelingen met het oog op de hemelse bestemming van de mens. De kerk dient dan om in alle vormen waarin zij bestaat mensen te laten delen in het "heilig evangelie van Gods heerlijkheid en genade".

Actueel?

Met de kennis van de historische verhoudingen is de actualiteit van Luthers reformatorische ideeën wel te reconstrueren. Maar geldt dat ook voor onze huidige situatie? Veel hangt daarbij af van wat onder reformatie wordt verstaan. Wie haar laat samenvallen met het bestaan van een bepaalde kerk of denominatie, of zelfs wie haar exclusief aan enige religie wil binden, blijft onder de maat die Luther aanhield. Evenmin laat reformatie zich in de zin van Luther terugbrengen tot een algemeen kritisch principe dat alle (godsdienstige) waarheid relativeert.

Reformatie is voor alles een levenshouding om, vanuit de ontmoeting met de gekruisigde en verrezen Heer, zowel hoofd en hart als doen en laten fundamenteel onder kritiek te laten stellen. Daar waar nodig moet men terugkeren op bekende schreden, en geijkte waarheden en beproefde zekerheden prijsgeven. 'Reformatorisch' is de regie uit handen geven en het Woord van God – ongedekt door enig menselijk gezag of kerkelijke traditie – overal te volgen waar het zich uitspreekt en de Bijbel zo wordt verstaan dat Christus zich daarin bij ons aandient. Die bereidheid vergt een overgave en een moed waartoe niemand zich kan opwerken of die geen mens zich kan laten aanpraten. Ze zijn er zelf reeds het gevolg van dat God zich naar een mens heeft toegewend. Dat maakt Luthers inzichten tot een ongemakkelijke boodschap. Wie van die kant reformatie verwacht, zal er eerder mee in verlegenheid komen dan zich tot trotse erfgenaam ervan verklaren. Laat staan dat men de alleenvertegenwoordiging ervan voor zichzelf of voor de eigen groepering opeist.

> Een hardnekkig misverstand over het protestantisme luidt dat het alleen gaat om de relatie tussen individu en God.

Is het echt die radicaliteit van "genade en geloof alleen" die de stijl van kerk en gelovigen uitmaakt? Of spelen daarin nog andere motieven een rol, zoals de wens om het geloof in God functioneel te maken, of om de kerk in de samenleving geaccepteerd te krijgen? Zal men het aandurven om voor de toekomst van mens en wereld werkelijk "alleen maar hoop op enkel maar God" te vestigen? Dat is de kernvraag waar Luthers ontdekking ons mee confronteert. God laat zich niet door menselijke religiositeit imponeren, maar zoekt het hart van hen die hun goddeloosheid durven toe te geven.

We zijn ons meer dan vroeger bewust van de beperktheid waarin Luther zijn positie in kerk en theologie heeft uitgedrukt. Dat neemt echter niet weg dat de uitdaging om vandaag de dag duidelijk te maken waar het in authentiek Godsgeloof op aan komt, ons niet alleen boven Luther uitvoert, maar ons ook dwingt ons opnieuw met zijn gedachtegoed te laten confronteren. ◁

Een van de vele standbeelden van Maarten Luther Beeld Wikimedia

Publicaties van en over Luther

Elk jaar worden er boeken uitgegeven over Luther.
Een selectie van de Nederlandstalige publicaties daarvan uit de afgelopen tien jaar:

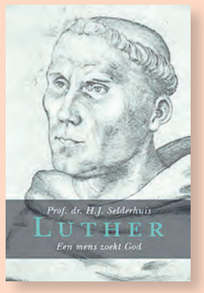

H.J. Selderhuis, *Luther: een mens zoekt God* (Apeldoorn: De Banier uitgeverij, 2016) 333 blz.

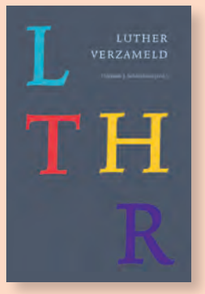

H.J. Selderhuis, *Luther verzameld* (Utrecht: Uitgeverij Kok, 2016) 2 delen 1360 blz..

E. Kooijmans, *De Wittenbergse nachtegaal: de wereld van Luthers liederen* (Houten: Den Hertog, 2014) 381 blz.

H. Westerink, M. Nieboer, *Gesprekken aan tafel* (Amsterdam: Sjibbolet, 2014) 202 blz.

R. Süss, *Luther, een sympathiek potentaat* (Amsterdam: Bibliotheca Theologica Formicae, 2012) 392 blz.

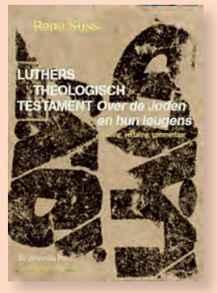

R. Süss, *Luthers theologisch testament: over de Joden en hun leugens: inleiding, vertaling, commentaar* (Amsterdam: VU University Press, 2e druk 2010) 530 blz.

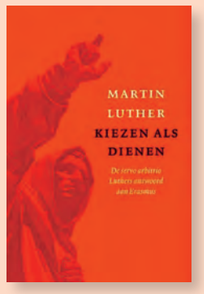

M. Luther, *Kiezen is dienen = De servo arbitrio : Luthers antwoord aan Erasmus* (Kampen: Kok, 2010) 416 blz.

E. Hallewas, H. Mudde (red.) *Luthers gezien: een oude traditie in een nieuwe kerk* (Kampen: Kok, 2009) 208 blz.

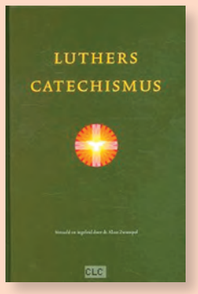

K. Zwanepol, *Luthers catechismus* (Heerenveen: Protestantse Pers, 2009) 174 blz.

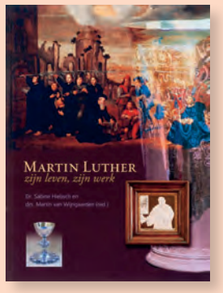

S. Hiebsch, M.L. van Wijngaarden (red.), *Martin Luther: zijn leven, zijn werk* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2007) 288 blz.

Verhalenboek of historische werkelijkheid?

Gábor Locht over ongeloof, geschiedenis en de Bijbel

De Bijbel is niet meer dan een verhaal, wordt vaak beweerd. Wat is daar mis mee? Je kunt dan nog steeds daarin je inspiratie vinden, toch? Eerder dit jaar verscheen een opmerkelijk tegengeluid: *Eerste Hulp Bij Ongeloof*. In dit boek schrijft Gábor Locht dat de Bijbel voluit geschiedenis is en gaat hij met wetenschappers in gesprek die dat betwijfelen. Wie zelf twijfelt hoe teksten in de Bijbel zijn te rijmen met de stand van de wetenschap, vindt in het boek antwoorden en soms een begin van een antwoord, dat uitnodigt tot verder doordenken van de relatie tussen geloof en geschiedenis.

Rick Moeliker en Ardjan Logmans

Al in de inleiding lijkt Locht zijn eigen boek van ruim driehonderd pagina's onderuit te halen. Geloven is namelijk geen kwestie van het stapelen van redelijke argumenten met als onvermijdelijke conclusie dat geloven het beste is wat een mens kan doen. De vragen rondom geloof liggen veel meer op het vlak van de persoonlijke motieven. Locht: "Het gaat ten diepste eerst om een overtuiging, daarna om argumenten. Dat merkte ik na eigen ervaring. Na een periode van twijfel kon ik veel intellectuele vragen in een ander perspectief zien. Toch is het goed om de vragen niet weg te schuiven. Geloven betekent niet je kennis overboord zetten. De meeste argumenten tegen de betrouwbaarheid van de Bijbel, vind ik niet zo sterk. Ze dwingen je niet om de betrouwbaarheid van de Bijbel te verwerpen. Ik hoop met mijn boek een drempel weg te nemen, ook als je al gelooft."

Hoe raakte u aan het twijfelen?

"Dat gebeurde in mijn studietijd. Ik studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden met als specialiteit oude geschiedenis, de geschiedenis tot en met de tijd van de Grieken en Romeinen. Daarbinnen heb ik me toegelegd op het onderzoeken van de relatie tussen jodendom en christendom. In die tijd ging ik op uitwisseling naar Neil University in de Verenigde Staten. Daar gingen studenten en professoren er klakkeloos vanuit dat de Bijbel historisch niet betrouwbaar is. Ik werd daarin meegesleept. Na verloop van tijd ben ik gestopt met bidden. Ik moest eerst bewijs zien dat God bestond."

"Uiteindelijk ben ik weer verder gaan denken over God. Als Hij echt een Persoon is en contact met mensen wil, dan zou het vreemd zijn dat ik van een afstandje probeer erachter te komen of Hij bestaat. Toen dacht ik: dan moet ik toch maar gaan bidden. Ik kreeg daarna snel de overtuiging dat God er was. Niet op grond van argumenten, maar omdat ik het wist. Ik vergelijk dat met het houden van mijn vrouw. Daar kan ik argumenten voor geven, maar uiteindelijk weet je iets met je hart. Dat gaat dieper dan argumenten en gevoel. Vanwege die vragen en de vragen die ik krijg van studenten van de Evangelische Hogeschool, waar ik werk, heb ik dit boek geschreven."

Velen zien de Bijbel als een mooi en inspirerend verhalenboek, maar niet als historische werkelijkheid. Waarom houdt u er zo aan vast dat de Bijbel wel historisch betrouwbaar is?

"Fictieliteratuur kan je helpen je een spiegel voor te houden. Een moedig hoofdpersoon uit een boek kan je motiveren om iets te doen. Maar de hoofd-

Gábor Locht Beeld transparant

PERSONALIA
Gábor Locht (41) woont in Linschoten, is getrouwd met Maria, en heeft twee zonen en twee dochters. Tot het begin van dit schooljaar gaf hij het vak geschiedenis aan de Christelijke Scholengemeenschap De Goudse Waarden in Gouda. Daarnaast is hij sinds enkele jaren werkzaam als tutor en docent cultuurbeschouwing aan de Evangelische Hogeschool in Amersfoort.

boodschap van de Bijbel is dat mensen er een puinhoop van gemaakt hebben op aarde en dat God van buitenaf komt om ons te redden. We hoeven dus niets zelf te doen, maar God doet het. En Hij deed het al meerdere keren en blijft dat doen. Als dat ook fictie is, wat blijft er dan van God over? Dan is de situatie hopeloos, want hulp van buitenaf blijft uit."
"Neem als voorbeeld het verhaal van Israël in ballingschap in Babel. In die tijd is het verhaal verzonnen van de uittocht uit Egypte, zo wordt dan gezegd. Maar zo'n opmerking is mij veel te goedkoop. Wat voor hoop schuilt erin voor die joodse ballingen, als dat toch maar fictie is?"

Is alles in de Bijbel dan historisch?
"Als de Bijbel zelf gedeelten als historisch presenteert, moeten we ervan uitgaan dat die ook historisch zijn. Gelijkenissen die Jezus vertelde, presenteerde Hij bijvoorbeeld niet als historisch. Dat waren inspirerende verhalen. Maar veel in de Bijbel wordt wél gepresenteerd als historisch: het gaat over mensen van vlees en bloed, over koningen, er worden politieke situaties genoemd, enzovoort."

Uw studie naar de klassieke oudheid verklaart de insteek van het boek. Kunt u na het bestuderen van al die wetenschappelijke bronnen die de Bijbel tegenspreken nog wel geloven in de onfeilbaarheid van de Bijbel?
"Het is bijna niet uit te sluiten dat allerlei theologen of kopiisten in het overschrijven van de Bijbel fouten hebben gemaakt. De versie die we nu hebben, is dus niet foutloos. Maar in de tijd van het Nieuwe Testament kon je zeker teruggaan op wat de oorspronkelijke tekst is geweest. Bovendien is de Bijbel wel onfeilbaar qua boodschap en samenhang tussen de teksten."

Wonderen in de Bijbel worden vaak rationeel weggeredeneerd door wetenschappers. Anderen willen het wonder bevestigen door ook verstandelijke verklaringen te zoeken. Zou Jona echt zijn opgeslokt door een grote vis?
"Ik denk dat je bereid moet zijn vraagtekens te zetten bij je vooraannames. Geloof je dat iets kan, of niet? God grijpt in de loop der dingen in. Het wonderlijke van een gebeurtenis zit vooral in de timing. Zo is regen niet iets bovennatuurlijks. Maar het is wel wonderlijk dat God er een gebedsverhoring van Elia aan koppelt. En als je het over Jona hebt: ik heb eens iemand gehoord die zei: 'Al zou hij zijn opgeslokt door een haring, dan zou ik het nog geloven.' Maar dat gaat er bij mij niet in. Dan wordt het een soort sprookje, want een mens past qua afmetingen gewoon niet in een haring. God heft soms natuurwetten op, maar nooit op deze wijze. Misschien is Jona opgeslokt door een witte haai. Er is een verhaal bekend dat iemand door zo'n haai is opgegeten en daar levend is uit gekomen."

Je zou ook kunnen zeggen: waarom is de Bijbel niet veel duidelijker, zodat we die makkelijker kunnen aanvaarden als Woord van God?
"Ik begrijp die vraag wel, maar tegelijkertijd denk ik dat wij vaak een veel strengere meetlat bij de Bijbel aanleggen dan bij andere oude teksten. Ik bedoel: men heeft het al snel over details waarin bijvoorbeeld de Evangeliën van elkaar verschillen, maar tonen die verschillen nu echt aan dat deze verslagen niet betrouwbaar zijn? Dat geloof ik niet. Als je vandaag drie krantenberichten over dezelfde gebeurtenis leest, kom je ook verschillen tegen. De ene journalist benadrukt dit, de andere dat. Maar door die verschillen zijn de verslagen niet ineens stuk voor stuk onbetrouwbaar geworden. De verschillen laten zien dat er mensen aan het werk zijn geweest, die andere accenten leggen. Zo laten verschillen tussen de Evangeliën ook zien dat God Zijn openbaring door middel van mensen gegeven heeft."
"Kijk, de kern van de Bijbel is duidelijk, maar lang niet alles wordt ons op een presenteerblaadje aangereikt. De Bijbel ▷

"Het maken van schilderijen is een van de mooiste bezigheden die een mens kan doen. Een meer ontspannen manier van nadenken bestaat mijns inziens niet."
Dreigende lucht, 2014 Beeld gaborlocht.nl

is niet, zoals men zegt van het boek van Mormon, letterlijk uit de hemel komen vallen. De Bijbel is niet gedicteerd. God heeft mensen gebruikt om via hen Zijn Woord te laten doorklinken."
"Daarnaast pleiten ogenschijnlijke tegenstrijdigheden ook juist weer voor de betrouwbaarheid van de verslagen. Als alles heel gemakkelijk zou passen, zou je weer kunnen zeggen dat er een complot aan de gang is en dat de eerste christenen hun versie van het verhaal met elkaar hebben afgesproken."

U haalt veel buiten-Bijbelse bronnen aan die allerlei feiten in de Bijbelse geschiedenis bewijzen. Maar werkt dat niet juist andersom? Je kunt ook zeggen: als de Bijbel historisch zo klopt, waar zie ik dan God als de Gans Andere in terug?
"Ik geloof persoonlijk dat de Bijbel inderdaad niet op gelijke voet staat met buiten-Bijbelse bronnen. De Bijbel is het Woord van God en om die reden betrouwbaar. Maar dat is mijn persoonlijke overtuiging en ik kan mij voorstellen dat er lezers zijn die graag argumenten in handen krijgen om dat ook enigszins na te kunnen rekenen. Soms vind je die argumenten in details. Zo zouden volgens sommige wetenschappers veel stukken uit het Oude Testament pas zijn opgeschreven in de zesde eeuw voor Christus, terwijl ze een lange tijd daarvóór beschrijven. Je zou dan verwachten dat in zo'n verhaal veel anachronismen voorkomen. Vergelijk het met het schrijven van een verhaal over de Tweede Wereldoorlog waarin de schrijver een van de personages laat bellen via een mobiele telefoon. Die bestond toen nog niet, dat is een anachronisme. Toch komen zulke anachronismen niet voor in de Bijbel. Dat soort details kunnen helpen om tot de overtuiging te komen dat de Bijbel betrouwbaar is. "

Eerste Hulp bij Ongeloof

Het boek *Eerste Hulp Bij Ongeloof* bestaat uit zeven delen. Het eerste deel is een inleiding over de verhouding tussen geloof en verstand. Het tweede deel legt uit dat de wetenschap ook haar beperkingen kent. Zo hebben archeologische vondsten lang niet altijd het laatste woord over de vraag of de oudtestamentische geschiedenis waargebeurd is. In deel drie legt Locht veel verhalen uit het Oude Testament onder de loep. Eerst geeft hij aan hoe bijbelkritische wetenschap deze gebeurtenissen heeft geduid, om dat vervolgens te nuanceren of te weerleggen. Voorbeelden daarvan zijn: hoe kan het dat de muren van Jericho vielen? Bestonden er wel echte reuzen zoals Goliath? Is Daniël geen vervalst Bijbelboek met een verzonnen hoofdpersoon? In het daaropvolgende deel komen de nieuwtestamentische geschiedenissen aan bod. Denk aan vragen als: hoe kan Jezus zijn geboren uit een maagd? Lijken de getuigenissen over Jezus' opstanding historisch betrouwbaar? In de volgende twee delen volgen er meer algemene vragen over de Bijbel en over God, zoals: ontkrachten de Dode Zeerollen de Bijbel? Heeft geloof in de Bijbel mensen dom gehouden? Hoe kan een goede God bestaan als mensen lijden? Na de uitwerking hiervan, schrijft Locht in het slotdeel dat zulke vragen doordacht moeten worden in vertrouwen op God. "Vertrouwen en het doen van Gods wil zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Daardoor is het met God op weg gaan en doen wat Hij vraagt ook het beste geneesmiddel tegen twijfel aan Gods Woord. Door het doen, door het vervullen van Gods wensen die je in de Bijbel vindt, blijkt Gods Woord betrouwbaar te zijn. Zoals ijs op een sloot alleen sterk genoeg blijkt te zijn wanneer je er op gaat staan."

Gábor Locht, *Eerste Hulp Bij Ongeloof* (Hoornaar: Stichting Uitgeverij Gideon, 2016) ISBN 978 90 5999 094 4, 340 blz., € 19,95.

Op welke manier speelt geloof een rol in wetenschap?
"In wetenschap over de Bijbel wordt iemands wetenschappelijke uitleg altijd gekleurd door zijn geloofsovertuiging. In het boek geef ik het voorbeeld van een vrouw die aan het telefoneren is. Als je haar gedrag moet beschrijven, maakt het nogal wat uit of je gelooft dat er daadwerkelijk iemand aan de andere kant van de lijn is. Wanneer je gelooft dat die er niet is, dan zal je misschien zeggen dat de vrouw in de war is. De Bijbel gaat over wat mensen van God te horen hebben gekregen. Dan maakt het nogal wat uit of je gelooft dat er daadwerkelijk een God is die Zich met mensen bemoeit of niet. Ook in je wetenschappelijke werk speelt die overtuiging mee. Met andere woorden: wetenschappelijk werk is niet objectief, maar geloofsovertuigingen spelen ook daarin een rol. In het boek geef ik een aantal voorbeelden om dat duidelijk te maken. Gesprekken over iemands vooronderstellingen zouden op universiteiten vaker gevoerd moeten worden. In het gesprek welke interpretatie het meest recht doet aan historische gegevens horen wetenschappers openheid te geven over hun overtuigingen. Dat gebeurt soms wel, maar vaak in de marge."

Kun je als historicus gebeurtenissen in de geschiedenis bijvoorbeeld interpreteren als een strijd tussen goed en kwaad?
"Ja, dat mag. Maar daar moet je dan wel open over zijn. Je kunt zo'n interpretatie niet letterlijk uit de bronnen halen. Dat geldt ook voor economische of politieke sjablonen, zoals de marxistische geschiedschrijving. Voor de christelijke historicus ligt er een taak om zelfkritisch te zijn over wat hij zegt vanuit een persoonlijke overtuiging en wat wetenschappelijk bewezen is. Geloof en wetenschap zijn twee verschillende grootheden. Dat betekent niet dat je je geloof maar thuis moet laten als je naar hogeschool of universiteit gaat. Het betekent wel dat je elkaar moet bevragen op elkaars vooronderstellingen." ◁

SUPER docent

In deze rubriek maak je kennis met de beste christelijke docenten geschiedenis in het voortgezet onderwijs.

Naam: John van Essen
School: De Meerwaarde, Barneveld

Welke opmerking van een leerling bracht je aan het lachen of uit je evenwicht?
"Het was niet zozeer een opmerking, maar meer een reactie van een leerling die mij ontroerde. De ethische politiek stond op het programma en ik nam mij voor om het woord 'ethiek' er eerst maar eens uit te lichten. In de week dat dit onderwerp aan bod kwam, domineerde de NIPT-test de politieke agenda in Den Haag. Om een link te leggen liet ik een foto van een meisje met het syndroom van Down zien, met de vraag of dit kind recht op leven heeft. 'Natuurlijk', was de reactie van een meisje. Ik besloot de advocaat van de duivel te spelen en daagde haar uit haar antwoord uit te leggen. De wijze waarop zij vervolgens verwoordde waarom ook dit leven kostbaar is, deed mij zeer goed."

Waarom geschiedenis?
"Om het verhaal. Het is het enige vak waarbinnen het verhaal zo'n prominente plaats heeft. Dit maakt het vak uniek. Eeuwenlang hebben culturen en tradities stand kunnen houden doordat mensen besloten volgende generaties te onderwijzen door te vertellen. Misschien speelt het verhaal in onze tijd een minder grote rol, maar dat wil niet zeggen dat het dan niet waardevol meer is. Integendeel! Het verhaal leert je je te verplaatsen in andere werelden, het doet een beroep op je verbeeldingskracht, het kan schuren met je eigen leven en dwingt je een mening te vormen: waar sta ik? Geen onbelangrijke vaardigheden, lijkt mij."

Als je moet kiezen in je les: archeologie of kunstgeschiedenis?
"Kunstgeschiedenis. Om de diepere lagen van kunst en de mogelijkheid van het interpreteren."

Wat is je beste onderwijstruc?
"Bij geschiedenis behandelen we onderwerpen die voor de leerlingen vaak abstract zijn. Maar deze onderwerpen stonden (en staan) altijd in relatie tot mensen. Ik zoek dan ook vaak naar de link met het alledaagse, het gewone. Dit kan door een boute stelling, een prikkelende afbeelding, een krantenartikel. Leerlingen moeten het gevoel krijgen: hé, dit doet wat met mij; wat vind ik er eigenlijk van? Het begin van een les of een nieuw onderwerp moet dan ook staan als een huis."

Aan wie geef je het stokje door?
"Aan mijn collega Alexander Westerink." ◁

Islamisering of democratisering?

De ontwikkeling van de Turkse staat onder Erdoğan

Haalt president Recep Tayyip Erdoğan de seculiere principes van Mustafa Kemal Atatürk onderuit? Op deze vraag is geen eenduidig antwoord te geven. Het is een feit dat onder Erdoğan en zijn Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling (AKP) de verhouding tussen staat en religie in meerdere opzichten is veranderd. Maar op andere punten zien we een zekere continuïteit. Een belangrijke vraag hierbij is of de rechten van andersdenkenden in het gedrang zijn gekomen.

Dries Lesage

Toen de AKP in 2002 aan de macht kwam, erfde zij een staat die nog sterk op kemalistische leest was geschoeid, oftewel naar de politieke ideologie van Atatürk. In 1997 had het leger de islamitische premier Necmettin Erbakan nog afgezet. Ook had het de islamitische heropleving van de jaren 1980 – destijds een bewuste antisocialistische strategie – teruggeschroefd. De scheiding tussen religie en staat onder het kemalisme was relatief. Via het Directoraat voor Religieuze Zaken, Diyanet, probeerde de staat de hele islamitische godsdienstbeleving te stroomlijnen volgens een Turkse versie van het soennisme. Diyanet betaalde de imams, beheerde de moskeeën en bepaalde wat er werd verteld. Nog steeds heeft het directoraat een eigen plek in de Turkse grondwet (Artikel 136).

Andere islamitische stromingen werden vaak vervolgd door de kemalistische staat. Het alevisme, dat tegen het sjiisme aanleunt, had geen statuut. Het orthodoxe christendom en het jodendom genoten weliswaar enige vrijheid, mede dankzij internationale afspraken, maar werden duidelijk achtergesteld. Voor het overige werd de religiebeleving in het openbaar zoveel mogelijk onderdrukt. In publieke diensten en aan universiteiten was het dragen van een hoofddoek verboden. Praktiserende gelovigen konden problemen krijgen bij de uitbouw van hun carrière. Hoewel de gelovigen de meerderheid van de bevolking vertegenwoordigden, waren zij decennialang het slachtoffer van een denigrerende houding die de staat en een groot deel van de stedelijke, Atatürkgezinde minderheid aannamen. Op diverse manieren werd de vrijheid van godsdienst beknot. Daarnaast had de staat op economisch terrein een voorkeur voor de grote, Atatürkgezinde financieel-economische holdings. Desondanks gaf premier en president Turgut Özal (1983-1993) wel meer ruimte aan het midden- en kleinbedrijf van het 'islamitische kapitaal' in Centraal- en Oost-Turkije.

Toen Erdoğan en zijn AKP aan de macht kwamen, probeerden zij in de eerste plaats het 'sociale racisme' terug te draaien. Voortaan toonde de regering meer respect voor de religieuze identiteit van burgers. De AKP-benoemingspolitiek liet veel meer gelovige Anatolische Turken het overheidsapparaat binnenstromen. Hiertoe behoorden ook veel leden van de beweging van Fethullah Gülen. Deze prediker had via zijn onderwijsnetwerk decennialang een hoogopgeleide islamitische elite gevormd (in 2013 ontstond wel een zware breuk tussen Erdoğan en Gülen, die leidde tot vervolging van de Gülen-beweging). De intrede van telgen van de islamitische volksmassa in de staat leidde tot grote spanningen met de gevestigde elites.

PERSONALIA
Dries Lesage is professor Internationale Politiek en hoofd van het Ghent Institute for International Studies (GIIS) aan de Universiteit Gent. Hij is auteur van het boek *Wat u niet mag weten over Turkije. Hoog tijd voor een eerlijk debat* (Lannoo, 2016).

Erdoğan breidde ook de Imam Hatip-scholen uit. Dit publieke onderwijsnet zet meer in op kennis van de islam en de koran, en vormt zo een betere voorbereiding op de opleiding tot imam of godsdienstleraar. Vandaag de dag gaat ongeveer tien procent van de kinderen naar Imam Hatips. Na een aantal uiterst zware politieke crises werden ook de hoofddoekverboden voor ambtenaren en universiteitsstudenten opgeheven. Islamitische geloofsgemeenschappen die buiten het Diyanet-systeem vielen, zoals soefiordes, mochten actiever en zichtbaarder worden. De AKP creëerde, met andere woorden, een grotere zichtbaarheid voor de islam in de openbare ruimte. In plaats van "islamisering" kan dit proces misschien beter democratisering of normalisering worden genoemd. Turkije dreef weg van het verstikkende Atatürkgezinde jacobinisme en ging meer lijken op pluralistische samenlevingen als België en Nederland.

Desalniettemin was er ook continuïteit. De centrale rol van Diyanet bleef intact. Het overheidsorgaan zag wel zijn budget en personeelsbestand sterk stijgen. Van Diyanet wordt gezegd dat het nu een meer "conservatieve" islam uitdraagt en een steunpilaar van het AKP-bewind is geworden. Het ademt alleszins meer de huidige machtsverhoudingen uit dan toen het een onderdeel was van een staatsapparaat dat de religiebeleving wantrouwde.

Ook heeft de AKP nog niets gedaan aan de achterstelling van de alevieten. Het Europese Hof voor de Mensenrechten in Straatsburg geeft deze geloofsgemeenschap gelijk in haar klachten tegen de Turkse staat. De alevitische gebedshuizen en voorgangers worden niet gesubsidieerd. Alevitische kinderen zijn verplicht op school de levensbeschouwelijke lessen te volgen die hoofdzakelijk op soennitisch-islamitische leest zijn geschoeid - terwijl christenen en joden zijn vrijgesteld. De Turkse staat erkent immers maar één (versie van de) islam.

Onder het kemalisme werd de openbare religiebeleving zoveel mogelijk onderdrukt.

Hoewel dit een erfenis is van Atatürk, had de AKP, die prat gaat op haar emanciperende en democratiserende agenda, hier meer voor kunnen doen.

In welke mate is Erdoğan het land nu aan het islamiseren? Zelf is de AKP voortgevloeid uit de meer uitgesproken islamistische Welvaartspartij van Erbakan. Leiders als Tayyip Erdoğan en Abdullah Gül wilden een kansrijker gooi naar de macht doen door van hun nieuwe formatie een bredere volkspartij te maken. Voorwaarde was dat de scherpe kantjes eraf gingen. De AKP heeft er dan ook nooit voor gepleit van Turkije een islamitische staat te maken of de sharia in te voeren. In de communicatie wordt erop gelet dat zowel vrouwen met als zonder hoofddoek zich thuis voelen. Het is moeilijk een Turkse wet uit de AKP-periode te bedenken die de rechten van andersdenkenden beknot.

Zijn er dan geen ontwikkelingen die het seculiere karakter van de Turkse staat en het pluralisme in de samenleving onder druk zetten? Alles wijst erop dat Erdoğan en de AKP toch een conservatieve Turkse soennitische 'leidcultuur' willen vestigen. Afgezien van de wetgeving, gaat het hele discours die richting op. AKP-politici en bevriende media hebben een belabberd trackrecord van denigrerende uitspraken aan het adres van atheïsten, feministen of de homobeweging. De AKP spreekt veel te weinig de taal van het pluralisme. Zelden reikt zij de hand naar de ongelovigen of alevieten. Typisch voor Turkije is dat deze afkeer wederzijds is. Het is een grove misvatting dat de onverdraagzaamheid vooral een islamitisch fenomeen is. Voor de AKP is het polariserende discours veeleer politiek dan religieus gemotiveerd. De polarisatie en bijbehorende vijandbeelden vormen een instrument in de consolidatie van de electorale verhoudingen en de politieke macht.

Hoewel de AKP nu al veertien jaar aan de macht is, zijn er geen tekenen dat Turkije op weg is een "islamitische staat" te worden. Er is geen sharia of hoofddoekplicht; abortus is nog steeds toegelaten en in het hele land zijn alcoholische dranken vrij en betaalbaar te verkrijgen in supermarkten en veel horecazaken. De echte islamisten vormen maar een klein segment van de Turkse bevolking. Bovendien stemmen zij, naast de AKP, ook op andere partijen. Het grootste deel van de AKP-kiezers is geen vragende partij voor een islamitisch staatsbestel, zoals in Iran of Saoedi-Arabië. Ondanks hun kritiek hebben zij veel van het erfgoed van Atatürk geïnternaliseerd. Met deze factoren moet ook president Erdoğan rekening houden. ◁

Erdoğan Beeld RD

2. Grieken en Romeinen

Een sudoku **over de oudheid**

Tijdvak 2: De tijd van Grieken en Romeinen

Veel lezers van *Transparant* zijn geschiedenisdocent. Daarom biedt de nieuwe onderwijsrubriek De tien tijdvakken praktische lesideeën en inhoudelijke verdieping. De rubriek heeft dezelfde indeling als het Nederlandse geschiedenisonderwijs: de tien tijdvakken en de bijbehorende vijftig vensters.

Gertram Schaeffer

De tijd van Grieken en Romeinen is een lastig tijdvak voor veel leerlingen. Dit wordt veroorzaakt door de vele vakinhoudelijke begrippen die aan bod komen in de lesstof. Die begrippen variëren sterk naar inhoud, type en abstractieniveau.[1] Het is al moeilijk vat te krijgen op het begrip en het in eigen woorden te omschrijven; maar leerlingen moeten ook nog eens in staat zijn begrippen met elkaar in verband te brengen. In veel geschiedenismethoden wordt voldoende aandacht besteed aan het aanleren van de eerste twee vaardigheden. Maar de meeste lesboeken geschiedenis helpen de leerlingen niet of nauwelijks om *verbanden* tussen de begrippen te leggen. En juist dat is zo belangrijk! Uit de samenhang van de kenmerkende begrippen blijkt immers waaróm de tijd van de Grieken en Romeinen als een afgebakende periode in de geschiedenis bestudeerd moet worden.[2]

Laat ik beginnen met een opsomming van de kernbegrippen zoals die in de meeste geschiedenismethoden worden aangeboden.[3] In alfabetische volgorde gaat het om: burgerschap, christendom, imperium, jodendom, klassiek, monotheïsme, politiek, stadstaat en wetenschap. Soms[4] worden daar kernbegrippen als Grieks-Romeinse cultuur en vormentaal aan toegevoegd. Daarnaast worden overige begrippen van betekenis onderscheiden, waarvan de belangrijkste mijns inziens zijn:[5] democratie, diaspora, filosoof, *Pax Romana*, romanisatie, senaat en volksvergadering. Het aanleren van het leggen van verbanden tussen die begrippen kost niet alleen de leerlingen moeite. Ikzelf ervaar dit in mijn lespraktijk eveneens als het lastigste onderdeel.

> De meeste lesboeken geschiedenis helpen leerlingen niet om *verbanden* tussen de begrippen te leggen.

Erg origineel ben ik ook niet – en dit zeg ik niet uit valse bescheidenheid! Maar gelukkig zijn er andere historisch-didactici in den lande die zich wél door originaliteit onderscheiden.
Leerlingen houden van puzzelen. Nu is er voor het aanleren van het zien van samenhang tussen kernbegrippen uit de tijd van Grieken en Romeinen een sudoku ontworpen, die ik met veel plezier en goed rendement toepas in mijn havo- en vwo-klassen in de bovenbouw.[6] Eigenlijk is een sudoku een cijferpuzzel. Een sudoku bestaat uit negen bij negen vakjes, die op hun beurt gegroepeerd zijn in negen vlakken van drie bij drie. De cijfers één tot en met negen mogen

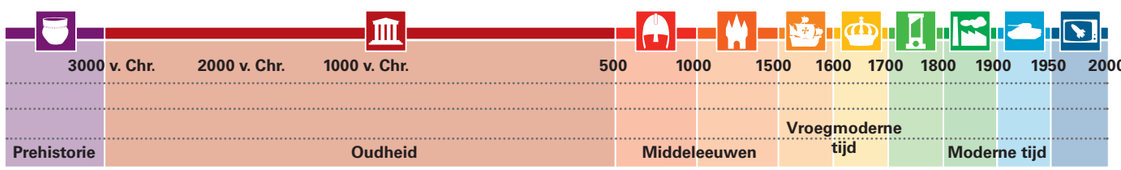

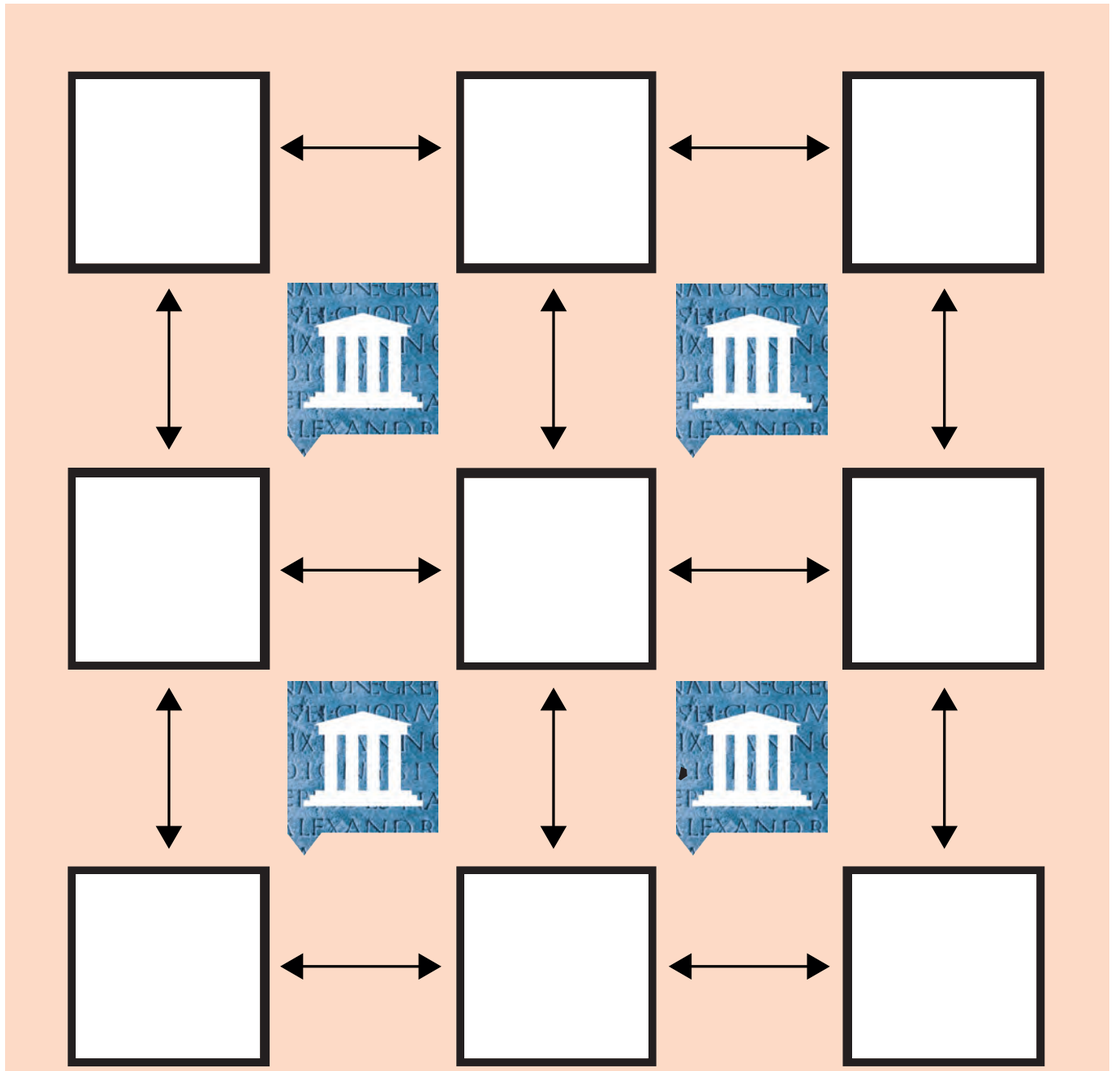

burger(schap)	Grieks-Romeinse cultuur	stadstaat	politiek
christendom	wetenschap	romanisatie	jodendom
klassiek	imperium	diaspora	*Pax Romana*

3.000 v. Chr. – 500 n. Chr.

Opdracht
Vul het bovenstaande schema op een correcte wijze in. Gebruik daarbij negen van de onderstaande twaalf begrippen. De pijlen staan voor verbanden tussen twee begrippen. Plaats de begrippen zo in het schema dat je bij elk verband een juiste redenering kunt geven.

slechts eenmaal gebruikt worden bij het invullen van elk vlak van drie bij drie vakjes. Ook mogen zij maar één keer voorkomen in elke verticale kolom. Ten slotte mogen zij niet meer dan eenmaal voorkomen in een horizontale kolom. Deze sudoku-regels kunnen ook worden toegepast op een lesopdracht die leert verbanden te leggen tussen kernbegrippen uit het tijdvak van Grieken en Romeinen.
Elke leerling krijgt een schema met daarin twaalf begrippen. Ik koos voor de volgende twaalf begrippen, zoals geplaatst onder de sudoku op de vorige bladzijde.[7] Negen van de twaalf begrippen moet de leerling vervolgens gebruiken in een 'sudoku-achtige' tekening, zoals bij dit artikel afgebeeld. De pijlen tussen de vlakken waarin de begrippen geplaatst moeten worden, staan voor de verbanden tussen de begrippen.
De woorden moeten zó in de vlakken worden geplaatst, dat de leerling bij elk verband een juiste redenering kan geven. Deze eerste fase van de opdracht leent zich zeer goed voor samenwerkend leren.[8] Het werken in drietallen werkt in deze fase het meest plezierig. Iedere leerling moet echter bijdragen aan een deel van de oplossing. Om te voorkomen dat één of twee leerlingen al het werk doen, waarbij de derde er wat verloren bijzit, is het goed om af te spreken dat iedere leerling uit het groepje moet kunnen uitleggen hoe het 'sudoku-probleem' is opgelost.
Wanneer de leerlingen het schema met de begrippen in drietallen hebben ingevuld en zodoende alle begrippen met elkaar hebben verbonden, maken zij het tweede deel van de opdracht *individueel*. Er mag dan dus niet meer overlegd worden. Het is van belang dat de leerling dit onderdeel individueel uitvoert, omdat hij of zij dan aan kan tonen inderdaad begrepen te hebben waarom de begrippen op die speciale plek in de sudoku geplaatst dienden te worden. De leerling moet nu individueel de in totaal twaalf gelegde verbanden in het schema uitleggen. Bijvoorbeeld: "het begrip democratie heeft te maken met de stadstaat, omdat …"
Ten slotte geldt voor de docent dat hij of zij zich zo spoedig mogelijk terugtrekt, daar waar het kennisoverdracht betreft. Dat wil niet zeggen dat de rol van de docent er niet meer toe doet. Ook in onderwijsleersituaties waarin leerlingen leren volgens de principes van samenwerkend leren zijn er doorlopend taken voor docenten. Sterker nog, de docent heeft nu de tijd en de gelegenheid om aandacht te besteden aan leerlingen die ondersteuning nodig hebben, of om taken uit te voeren die het leren van de leerlingen kunnen bevorderen. Van het grootste belang is daarbij wel dat de docent de leerlingen *motiveert* om aan de opdracht te beginnen en ermee bezig te blijven; leerlingen *begeleidt* tijdens het uitvoeren van de taak; en hun vertelt wat hij of zij van hen *verwacht*.[9]

Noten

1 Zie J. de Vries (red.), *Actief Historisch Denken. Opdrachten voor Activerend Geschiedenisonderwijs* (Boxmeer 2004) 45.
2 Ook al staat de tijd van Grieken en Romeinen – ik spreek overigens liever over de oudheid – niet los van de prehistorie, maar met name de perioden die er op volgen. Maar dat moge duidelijk zijn.
3 Ze zijn ontleend aan http://geschiedenisendidactiek.wp.hum.uu.nl/files/2012/12/Schema-tijdvakken-kenmerkende-aspecten-en-kernbegrippen-Gep-Hoogendijk.pdf.
4 Bijvoorbeeld in *Geschiedenis Werkplaats. Tweede Fase VWO, Handboek* (Groningen/Houten 2012) 35 en *Geschiedenis Werkplaats. Tweede Fase HAVO, Handboek* (Groningen/Houten 2012) 33.
5 In alfabetische volgorde en niet in volgorde van belangrijkheid.
6 De sudoku waar ik gebruik van heb gemaakt, is te vinden op http://maike.nl/onewebmedia/actiefhistorischdenken/sudocu/4H%20TV1%20SUDOCU%20%7C%20tijd%20van%20Grieken%20en%20 Romeinen.pdf.
7 Hierin wijk ik af van de in de vorige noot vermelde website. Daar is gekozen voor de begrippen: burger, Grieks-Romeinse cultuur, Germanen, stadstaat, christendom, monotheïsme, politiek, vormentaal, Europa, imperium, Rome en wetenschap.
8 Zie S. Ebbens & S. Ettekoven, *Effectief leren. Basisboek* (Groningen/Houten 2013) 119-142.
9 Zie S. Ebbens & S. Ettekoven, *Actief leren. Bronnenboek* (Groningen/Houten 2013) 39. ◁

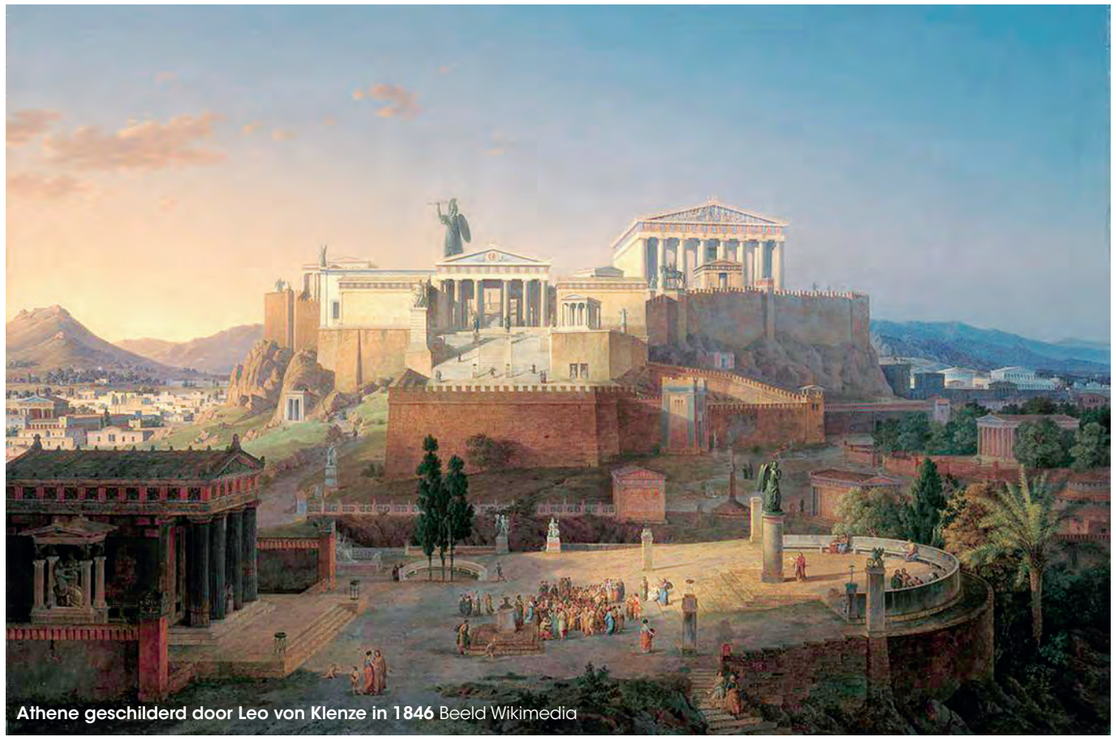
Athene geschilderd door Leo von Klenze in 1846 Beeld Wikimedia

NSB-predikant

Henk Tijssen, NSB-predikant. Ds. mr. L.C.W. Ekering (1889-1964) en zijn keuze voor het nationaalsocialisme,
Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2016; 250 blz., € 19,95, ISBN 978 94 6153 880 2.

Johan van de Worp

Een tragisch leven. Dat is de levensloop van L.C.W. Ekering in drie woorden samengevat. Docent Henk Tijssen beschrijft in deze biografie het leven van een zeer begaafd redenaar en een door velen geliefd predikant binnen hervormd confessionele kring, die voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog echter een foute keuze maakte. Op het eerste gezicht maakte deze Amsterdamse dominee een merkwaardige politieke ontwikkeling door. Jarenlang wist hij zich verbonden met de Christelijk-Historische Unie (CHU); in de jaren twintig maakte hij de overstap naar de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij (HGS); om tot slot bij de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) uit te komen.

Tijssen stelt de intrigerende vraag hoe Ekerings keuze voor de NSB te verklaren is – overigens was Ekering niet de enige confessionele predikant binnen de Nederlands Hervormde Kerk die deze keus maakte. De auteur laat zien dat tussen het nationaal protestantse denken enerzijds en het nationaalsocialisme anderzijds enige raakvlakken bestonden, overigens zonder daar zelf stevige conclusies aan te verbinden. In navolging van zijn leermeester Hoedemaker hield Ekering vast aan het ideaal van "heel de kerk en heel het volk". Ekering liet zich kennen als een fel antipapist, en wilde een staat met de Bijbel. Hoe naïef ook, om die reden sprak de corporatistische staatsgedachte van het fascisme hem aan. In 1936 zou hij lid worden van de NSB en in 1939 als lid van de Amsterdamse gemeenteraad verkozen worden. Door zijn lidmaatschap van de NSB kwam Ekering steeds meer alleen te staan. Zowel van binnen als van buiten de kerk kreeg hij commentaar op zijn keuze. Opvallend is dat Ekering tijdens de Duitse bezetting zijn nationaalsocialistische denkwijze niet opgaf. Het Amsterdamse Tribunaal veroordeelde Ekering na de oorlog tot een vierjarige internering. Van een mea culpa lezen we in Tijssens boek niets terug.

Dit boek is tegelijkertijd verschenen met de (eerder besproken) biografie van Lingbeek. Opnieuw geldt dat Tijssen een mooi boek heeft geschreven over een relatief onbekend persoon. *NSB-predikant* onderstreept mijns inziens het belang van systematisch krantenonderzoek. Wanneer een historicus het zonder partij- of persoonlijk archief moet stellen, blijken kranten een goede alternatieve informatiebron te zijn. Hoewel het boek prettig leest en voorzien is van prachtige citaten, zou de schrijver wat mij betreft meer naar een conclusie moeten toewerken. Distantie is goed, maar Tijssen is hier en daar wel heel voorzichtig. Helaas bevat het boek enkele kleine onjuistheden. Zo is het maar de vraag of een afwijkende visie op wetenschappelijke arbeid de breuk in de ARP (1894) kan verklaren (p. 62). Bovendien zal op p. 65 bedoeld worden dat de HGS voor in plaats van tegen een processieverbod is. Deze slordigheidjes doen echter geen afbreuk aan het geheel: *NSB-predikant* is en blijft een lezenswaardig boek. ◁

Kerkinterieurs in Nederland

M. de Beyer (red.), Kerkinterieurs in Nederland,
Zwolle: WBooks, 2016; € 49,95, 396 blz., ISBN 978 94 6258 126 5.

Ardjan Logmans

Kerken in het buitenland zijn vaak te bezichtigen, maar in Nederland zijn de kerken dat niet – op de mooiste in stadscentra na dan. Daar maakt het boek *Kerkinterieurs in Nederland* (2016) een eind aan. Met dit prachtig vormgegeven fotoboek in groot formaat treedt de lezer tientallen kerken en een enkele synagoge binnen. Van elk interieur is veel informatie voorhanden.

De schoonheid van een kerkgebouw is subjectief, kan worden geconcludeerd. Het boek is opgedeeld in tijdvakken. Maar elke kerk heeft schoonheid in zich, zo legt het redactieteam uit, of het nu een romaans godshuis betreft uit de middeleeuwen of een betonnen blokkendoos uit de jaren 1960. Het gevoel een heilige ruimte te betreden kan zich openbaren in veel soorten kerkgebouwen.

In sneltreinvaart gidst het boek door allerlei stromingen in de kerkbouw en interieurdetails die verwijzen naar elementen van het christelijk geloof. Dat het doopvont in veel protestantse kerken vooraan staat, heeft te maken met het belang dat wordt gehecht aan de doop als opname in de gemeente of in het verbond met God. Sommige kerkinterieurs hebben de banken in een halfronde theatervorm geschaard rondom de kansel: de prediking staat centraal. In andere protestantse kerken staan de bankenblokken in lengterichting en kijken de kerkgangers op het liturgisch centrum. Onder invloed van eerst Kuyper en later de naoorlogse liturgische beweging ondergingen de sacramenten een herwaardering. De bezoekers zien niet alleen de preekstoel, maar ook het doopvont en de avondmaalstafel.

Een frappant detail is te vinden in de beschrijving van de opkomst van de gereformeerde kerkbouw. Terwijl het calvinisme stelt dat God geen onderscheid maakt tussen rijk en arm, zijn de kerken opgetuigd met herenbanken, wapenborden en allerhande adellijke opschriften. "Een internationale vergelijking leert dat in vrijwel geen enkele kerkelijk traditie de standsverschillen zo duidelijk in de kerkruimte tot uitdrukking kwamen als binnen het Nederlands calvinisme."

Helaas ontbreekt een beschrijving van kerkinterieurs die behoren bij het reformatorische volksdeel. Maar al met al is het een overzichtelijk handboek over 'heilig' hout en steen. Wel moeten er ook mensen zijn die deze heiligheid kunnen verwoorden, aldus aartsbisschop Wim Eijk in een interview: "Als jongen speelde ik orgel in onze parochiekerk en tijdens het oefenen zag ik hem [de pastoor, AL] dan beneden zijn brevier bidden. Dat maakte een geweldige indruk op mij. Zijn geloof en persoonlijke relatie met God voedden bij mij het verlangen dat ook te hebben." ◁

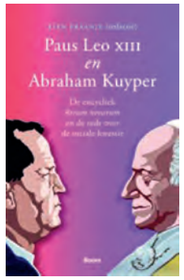

Historische documenten met verrassende actualiteit

Rien Fraanje (red.), Paus Leo XIII en Abraham Kuyper. De encycliek Rerum novarum en de rede over de sociale kwestie,
Amsterdam: Boom uitgevers, 2016; 144 blz., € 19,90, ISBN 978 90 5875 570 4.

Geurt Henk Spruyt

Dit jaar is het 125 jaar geleden dat de christelijk-sociale beweging ontstond. In het algemeen wordt 1891 beschouwd als het geboortejaar van deze beweging: in dat jaar verscheen de encycliek *Rerum novarum* van paus Leo XIII, en organiseerde de antirevolutionair Abraham Kuyper een Christelijk Sociaal Congres. Het Wetenschappelijk Instituut van het CDA greep dit jubileumjaar aan om zowel *Rerum novarum* als Kuypers 'sociale rede' opnieuw uit te geven. Zoals vaker het geval is met klassieke teksten, behoeven beide historische documenten inleiding en toelichting. Paul van Geest (toelichting op *Rerum novarum*) en George Harinck (inleiding op Kuypers rede) hebben zich van deze taak uitstekend gekweten.

Boeiend is dat Kuyper en Leo XIII dachten vanuit hetzelfde mens- en maatschappijbeeld, waarbij omzien naar elkaar een menselijke plicht is en de overheid de taak heeft om de armen en de arbeiders te beschermen. Beiden zagen bezit als een natuurlijk recht, bepleitten een actieve rol van het maatschappelijke middenveld in de bestrijding van armoede, en keerden zich tegen het liberalisme en de sociaaldemocratie. Beiden wilden een christelijke visie vormen op de sociale kwesties van hun tijd, om zo ook de maatschappelijke onderlaag betrokken te houden bij de kerk. In hun accentuering verschilden zij echter, betoogt Rien Fraanje in zijn inleiding. Kuyper bekritiseerde vooral de materiële benadering van het sociale vraagstuk, terwijl Leo XIII nadruk legde op het belang van samenwerking tussen de verschillende klassen.

Hoewel de geschriften dateren uit 1891, is de thematiek van de christelijk-sociale beweging actueler dan ooit. Net als nu, maakte men zich toen ook grote zorgen over de groeiende kloof tussen arm en rijk. Daarom is het goed dat deze bundel niet alleen de twee teksten zelf opnieuw uitgeeft en de historische context ervan belicht, maar ook bijdragen bevat die de hernieuwde actualiteit van de documenten aantonen. Met name de bijdrage van Govert Buijs laat zien welke punten uit Leo's encycliek en Kuypers lezing relevant zijn voor het denken over de sociale kwesties die op dit moment spelen. Kortom, deze bundel is het waard om gelezen te worden in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017, waarvan de campagne nu al wordt beheerst door het thema sociale tweedeling. ◁

Boekenlint

Rémy Limpach,
De brandende kampongs van Generaal Spoor,
Amsterdam: Boom, 2016; 920 blz., € 39,90, ISBN 978 90 2440 717 0.
Dit boek heeft de afgelopen periode veel commotie veroorzaakt. Limpach toont namelijk aan dat er tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog van 1945 tot 1949 door militairen in Nederlandse dienst op grote schaal extreem geweld is ingezet. Het officiële Nederlandse regeringsstandpunt sinds 1969 is dat er, met uitzondering van inlichtingensecties en de commando's van kapitein Westerling, slechts incidenteel excessen plaatsvonden. Op basis van bronnen die historici tot op heden links hebben laten liggen, bewijst Limpach nu dus het tegengestelde. Dit boek raakt een gevoelige snaar in het debat over de Nederlandse overheersing in Nederlands-Indië.

Lotte Jensen,
Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815,
Nijmegen: Vantilt, 2016; 264 blz., € 19,95, ISBN 978 94 6004 287 4.
Vieren van vrede benadert het ontstaan van de Nederlandse identiteit vanuit een nieuw perspectief. Jensen laat namelijk zien dat vredessluitingen een belangrijke impuls gaven aan de ontwikkeling van de nationale identiteit. Bij het sluiten van een vrede droomden mensen van een gouden toekomst. Dromen gingen hand in hand met discussies over de ideale Nederlandse samenleving. De vrede wordt uitbundig gevierd, schrijvers en dichtende staatslieden benadrukken de vaderlandsliefde, en oorlogshelden en zeehelden worden geroemd. Jensen heeft speciale aandacht voor de Vrede van Amiens (1802) en het Congres van Wenen (1815). Deze negentiende-eeuwse vredes tonen aan dat vrede ook fungeerde als een bindmiddel tussen naties: er was sprake van een ontluikend Europees zelfbesef.

Carry Ulreich,
's Nachts droom ik van vrede,
Zoetermeer: Boekencentrum, 2016; 320 blz., € 21,90, ISBN 978 90 2399 685 9.
Dit recent verschenen dagboek werpt een nieuw licht op de geschiedenis van Joden in de Tweede Wereldoorlog. Het dagboek is geschreven door het Joodse tienermeisje Carry Ulreich, die het vanaf het begin van de oorlog tot na de bevrijding bijhield. Ulreich werkte voor de Joodse Raad en zag met eigen ogen de hartverscheurende taferelen. Ook beschrijft zij de dagelijkse gebeurtenissen gedurende de drie jaar dat ze onderdook. Door het lezen van het dagboek kan de lezer invoelen hoe het was om onder te duiken en hoe de dreiging voortdurend aanwezig was. Dr. Bart Wallet, historicus aan de Vrije Universiteit Amsterdam, voorzag het dagboek van een inleiding, achtergrondinformatie en foto's. ◁

Gerard Raven

- De tentoonstellingen zijn gesorteerd op einddatum.
- Vraag eens een rondleiding of schoolprogramma aan!

Bijbels Museum: Gelijkenissen
Te zien in het museum: tentoonstelling over gelijkenissen. Met elkaar lezen, kijken, luisteren, en van gedachten wisselen over Bijbelse parabels. Twee kunstenaars van de Nederlandse Kring van Tekenaars, Francisca Tollenaar en Wilma Laarakker, verzorgen op aanvraag rondleidingen in het Nederlands en Engels.

Wilt u een cursus, debat of lezing organiseren? Bent u op zoek naar een kleine tentoonstelling over een Bijbels onderwerp? Of wilt u een speciale activiteit voor kinderen organiseren?
www.bijbelsmuseum.nl.

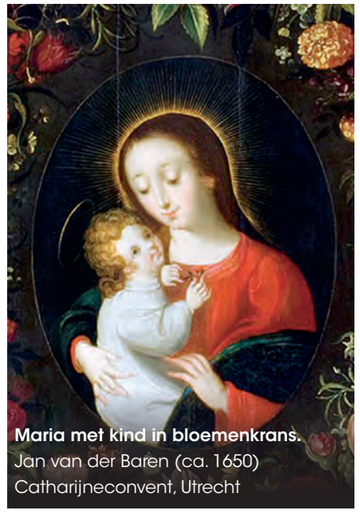
Maria met kind in bloemenkrans.
Jan van der Baren (ca. 1650)
Catharijneconvent, Utrecht

10 februari-20 augustus
Maria. De eerste Nederlandse tentoonstelling over het leven van Maria. Waarom is ze al eeuwenlang de meest afgebeelde vrouw? Met persoonlijke verhalen van mensen die zich door haar aangesproken voelen. Kunst, cultuur, religie en spiritualiteit worden op deze wijze met elkaar verbonden. Museum Catharijneconvent, Utrecht,
www.catharijneconvent.nl.

Kerst: weet wat je viert
Museum Catharijneconvent in Utrecht, Zuiderzeemuseum in Enkhuizen, Openluchtmuseum in Arnhem, Bijbels Museum en Museum Ons' Lieve Heer op Solder in Amsterdam, en Kasteel Huis Bergh in 's-Heerenberg hebben boeiende programma's rond feesten uit allerlei godsdiensten. Met evenementen rond Kerst. Leuk met kinderen!
www.feestweetwatjeviert.nl.

AANGELICHT

t/m zomer 2018
Alle hens! Stoere marineverhalen. Zeegevechten met kanonnen, kielhalen en de marine. Avonturen beleven door de ogen van kinderen en zelfs van een scheepshond. De tentoonstelling is gebaseerd op het gelijknamige nieuwe boek van uitgeverij Kluitman en speelt zich af aan boord van museumschip *Schorpioen*. Met educatieve ontdekkingstocht.
www.marinemuseum.nl.

Zr. Ms. Ramschip Schorpioen

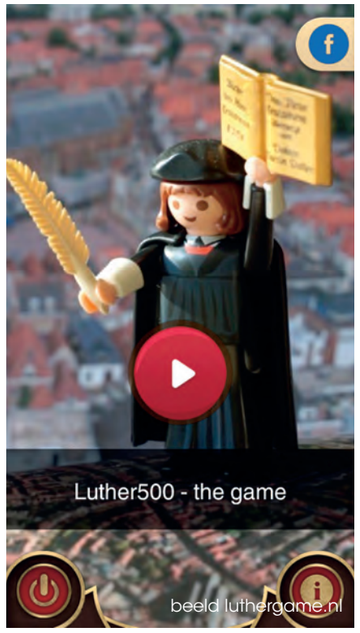

t/m 31 oktober 2017: Lutherjaar
500 jaar Protestant: Geloofwaardig. De Protestantse Kerk organiseert een estafette langs de provincies. Ook andere kerkgenootschappen doen mee. In veel steden worden evenementen en lezingen georganiseerd, ook is er een sprekerspool, en er zijn materialen te bestellen. Er is beslist ook aan de jeugd gedacht. Kijk eens op **www.luthergame.nl.** De tentoonstelling *De kracht van Luther* in het Catharijneconvent is te bezoeken vanaf 22 september. **www.500jaarprotestant.nl.** ◁

HISTORIZON
een terugblik naar het heden

Historizon biedt onder de noemer Inspiratiereizen reizen met een christelijk karakter aan. Tijdens deze reizen besteden we aandacht aan een persoon uit het verleden, wiens boodschap tot op de dag van vandaag zeggingskracht hebben.

Het is ook mogelijk om speciaal voor uw gezelschap een reis te ontwikkelen. Kijk op ***www.historizon.nl/inspiratiereizen*** *voor meer informatie.*

Maarten Luther - mens van Vlees & Bloed

Met Peter Bergwerff organiseren we een reis naar belangrijke Lutherplaatsen in Duitsland, zoals **Eisenach, Wittenberg, Erfurt en Eisleben**. We bekijken uiteraard de historische betekenis van de Reformatie, maar staan ook stil bij de betekenis en doorwerking ervan voor vandaag. Ook wat minder bekende aspecten van Luthers leven en werk komen aan bod.

Data:
Vrijdag 17 t/m donderdag 23 maart 2017
Vrijdag 8 t/m donderdag 14 september 2017

Volg ons op **Facebook.com/inspiratiereizen** voor nieuwtjes over de reizen en inspirerende teksten van bekende personen uit de geschiedenis.

Historizon ~ Cultuur-historische reizen & dagtochten | www.historizon.nl

Luther
Een mens zoekt God

Dr. Herman J. Selderhuis

'Van kinds af aan raakte ik eraan gewend te verbleken en te schrikken als ik de naam van Christus ook maar hoorde noemen.' Dit zijn de woorden van de man die heel Europa in beweging bracht, de wereld op allerlei gebied veranderde, keizer en paus tot wanhoop wist te brengen en meestal voorgesteld wordt als de stoere monnik die met groot geweld zijn stellingen aansloeg. Wie Luther op zijn weg volgt vanuit zijn eigen woorden, ontmoet echter een kwetsbaar mens, een mens die worstelt met wie God is. Selderhuis tekent deze mens vanuit zijn brieven, zijn tafelgesprekken en zijn preken.

Een unieke Lutherbiografie, met een veelheid aan afbeeldingen, met het verhaal van de Reformatie, maar vooral van een mens die probeert christen te zijn.

E-book € 18,99

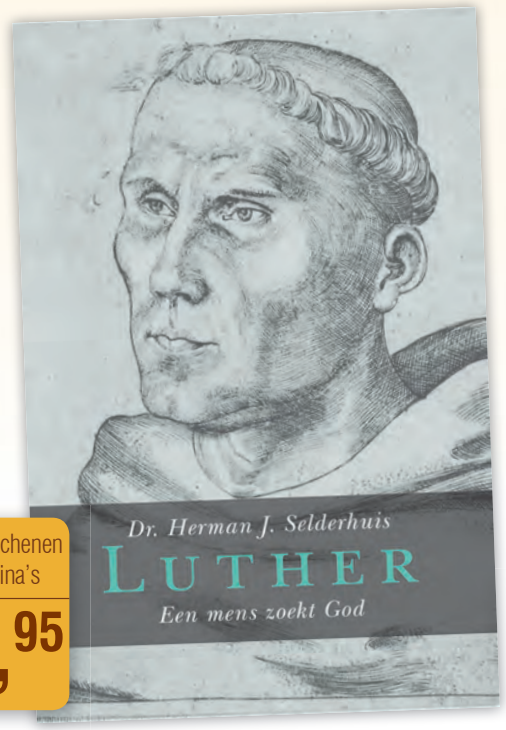

Nieuw verschenen
336 pagina's
24,95

de Banier uitgeverij

Bestel nu op **www.debanier.nl/luther** of ga naar de boekhandel